

BUTLLETÍ BIBLIOGRÀFIC

Josep PERARNAU I ESPELT

FELIU D'URGELL: FONTS PER AL SEU ESTUDI I BIBLIOGRAFIA DELS DARRERS SEIXANTA ANYS*

A la memòria de l'amic
Prof. Ramon Sala i Camps,
que generosament s'havia ofert
a col·laborar en el XII Centenari
de FelIU d'Urgell

Els anys que anaren del 792 al 799, la ciutat i el bisbe FelIU d'Urgell, pel fet que l'Urgellet i la Cerdanya el 789 havien foragitat els destacaments sarraïns, es trobaren en una situació política completament nova, car no eren sotmesos ni al califat de Còrdova ni a l'anterior regne visigòtic, ans d'alguna manera a la sobirania d'un regne cristià de molt al nord dels Pirineus, personificat per un rei d'idees ben clares i de gran empena en política, també en política religiosa. Aquest canvi, que potser no hauria tingut conseqüències excessivament transcendents per a la vida de les poblacions assentades o immigrades a les terres de la Gòtia, entre el Segre i el Rose —recordem que Carlemany manifestà respecte envers els 'Gothi'— coincidí amb els anys de més virulència d'un problema teològic, normalment conegut com el de l'adopcionisme', que en un estat tan compenetrat amb el pensament i les estructures eclesiàstiques com el carolingi, de fet es convertí en un afer de primera importància, en ambdós camps, religiós i polític; entorn al dit problema es trobaren enfrontats cara a cara d'una banda Carlemany i els seus ajudants, el més significat dels quals fou Alcuí de Iork,¹ i de l'altra FelIU d'Urgell i el seu

* En aquestes pàgines utilitzem les sigles següents:

DÜMMLER = Ernst DÜMMLER, *Epistolae Karolini aevi*. Tomus II (Monumenta Germaniae Historica. Epistolarum Tomus IV, Karolini aevi, II), Berlín, Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi 1895, VIII i 639 pp.

GIL = Joannes GIL, *Corpus Scriptorum Mozarabicorum*, I-II, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1973. LXIV i 766 pp. en dos volums.

MGH = *Monumenta Germaniae Historica* inde ab anno Christi 500 usque ad annum 1500, successive edita Francofurti, Berolini, Monachii in Bavaria annis 1826 et sequentibus.

ML = Joannes Paulus MIGNE, *Patrologiae Cursus Completus*. Series latina, volums 1-217, París 1841 i següents (normalment segueixen la sigla els números aràbics designant volum i columna).

1, Darrerament ha rebotat (o potser sorgit) un tema, en el qual no crec haver d'entrar, perquè o no afecta per res el de FelIU d'Urgell o només molt de lluny: el de quin dels seus oponents fou més important; en general, els autors donen per descomptat que el principal fou Alcuí de Iork, però suara Dag NORBERG sembla inclinar-se per Paulí d'Aquileia, sense, però, desplegar cap prova; hom pot veure el seu *Paulin d'Aquilee et le pape Adrien I*, dins *De Tertullien aux Mozarabes*. II. *Antiquité tardive et Christianisme*. Mélanges offerts à Jacques FONTAINE, París, Institut d'Études Augustiniennes, 1992, 211-215, en particular 213: «Il (Charlemagne) stimula en outre plusieurs savants à combattre la nouvelle hérésie: Beatus de Liebhana (!) et Éterius d'Osma..., Alcuin de Tours et surtout Paulin d'Aquilee».

grup d'incondicionals, entre els quals aquells anys i en aquella ocasió destaca Elipand de Toledo,²

Aquest enfrontament representà per a Feliu no sols l'haver de respondre d'unes idees que el regne carolingi³ (ni que fos dins el subordinat d'Aquitània) i amb ell l'església de Roma considerava incompatibles amb la seva mateixa definició d'Església i d'Estat cristià, ans encara l'haver-ho de fer mitjançant desplaçaments a alguna de les poblacions seu de la cort i dels palaus reials, en concret a Regensburg-Ratisbona, sobre el Danubi, el 792, i a Aachen-Aquisgrà el 799.

Entre els anys 1992 i 1999 se'n compleixen, doncs, dotze cents de les lluites de la confrontació doctrinal entre Feliu d'Urgell i els portantveus del regne carolingi, sobretot Alcuí de Iork, entorn al qual, tant com ens atenem als documents al nostre abast, es concentrà aquella lluita teològica.

Atesa la importància doctrinal, cultural i política d'aquell esdeveniment, és natural que hom vulgui recordar-les i per això el bisbat de la Seu d'Urgell ha emprès una commemoració que, científicament, tindrà el punt culminant la darrera setmana de setembre del 1999; el primer pas en la dita direcció és el fet que ara en aquestes pàgines oferim una visió sintetitzada, primer, de les bases per al coneixement de la dita confrontació,⁴ i segon, de les aportacions, grans o petites, de la darrera seixantena d'anys al tema que ens ocupa; d'aquesta maneraensem que la dita commemoració tindrà una base textual i bibliogràfica que li permetrà de trepitjar terreny sòlid.

Dividirem el primer apartat en dues seccions: la d'escrits del mateix Feliu i la d'aquells que li foren adreçats per altres contemporanis o que parlaven d'ell; en aquesta segona secció d'escrits d'altri hem transcrit en nota les frases o fragments, en general de lletres d'Alcuí de Iork, que es refereixen als fets de la controvèrsia, traient-les de les modernes edicions crítiques més fiables; pensem que així fem un servei a aquells possibles lectors que no tenen a l'abast de la mà edicions com les proporcionades, posem per cas, pels *Monumenta Germaniae Historica*; i un de més concret encara a aquells que, amb motiu de l'actual dotzè centenari, tindran interès a informar-se entorn d'una figura i d'un problema, sobre el qual per ventura encara no és dita la darrera paraula.

2. Aquestes darreres frases no volen incidir de cap manera ni en la discussió de qui fou realment el capdavanter de l'adopcionisme, ni en la comparació entre Elipand de Toledo i Feliu d'Urgell; es limiten a constatar que, d'acord amb les fonts de què disposem, qui els anys 792-799 voltà per Europa donant la cara davant els sínodes de Regensburg, de Roma i d'Aachen, fou el nostre Feliu, i que Elipand, de lluny, li féu costat, també de forma epistolar.

2. Darrerament, podem assenyalar un aplec bibliogràfic de tema adopcionista general: José Antonio RIESTRA, Amalia RIESTRA, *Bibliografía sobre el adopcionismo español del siglo VIII: 1951-1990*, dins «Scripta Theologica», XXVI (1994), 1093-1152.

Aquestes pàgines ofereixen dues simples llistes bibliogràfiques. La primera aplega els títols relatius a l'adopcionisme globalment considerat, entre els quals es troben els dedicats a Feliu d'Urgell (1095-1122); la segona, els estudis sobre els *Beatus*, on hi ha els que s'han ocupat dels exemplars catalans (1122-1152). Cada llista és ordenada seguint els anys successius entre els dos indicats en el títol; i els títols de cada any són col·locats per ordre alfabètic del primer cognom dels autors.

3. Encara que segurament no seria necessari, remarcaré que parlo de 'regne' i no d' 'imperi' carolingi, car els anys 792-799, Carlemany només era rei dels francs i que fins al Nadal del 800 no fou proclamat i coronat emperador d'Occident.

4. Les altre fonts procedents d'annals, cròniques o textos diversos d'època carolíngia o més o menys contemporània, foren aplegades per Lluís NICOLAU I D'OLWER, *Félix, bisbe d'Urgell (segle VIII)*, Barcelona, l'Avenç 1910, 61 pp.; en prepara la reedició per a la present avinentesa el prof. Prim Bertran i Roigé.

Si mirem el panorama bibliogràfic posterior a la Guerra Civil espanyola dels anys 1936-1939 i sobretot el posterior a la Segona Guerra Mundial dels anys 1939-1945, sense que se'ns presentin novetats espectaculars (en principi, només se'n podrien esperar, si una casualitat no impossible, donés a conèixer alguna obra de FelIU d'Urgell o d'algun altre dels participants en el debat adopcionista, que l'affectés i, almenys fins ara, això no sembla haver esdevingut, encara que el recent cas dels *Commonitoria* de Consenci⁵ no ens permet de perdre l'esperança), sí que trobarem aportacions que han contribuït a plantejar de forma renovada els estudis entorn FelIU d'Urgell.⁶

Aquesta secció pròpiament bibliogràfica és dividida en dos apartats: la d'estudis monogràfics i la d'articles en diccionaris o en obres generals de divulgació més o menys elevada. Uns i altres són ordenats amb seqüència cronològica, amb la salvetat, però, que qualche vegada els estudis monogràfics signats per un mateix autor, pel fet d'oferir una unitat temàtica, són agrupats prescindint de la cronologia. Però si, tot i reconèixer que una bibliografia no és mai completa, hom ha intentat de resumir tots els estudis monogràfics, en arribar als articles de diccionari i obres generals, abandonada la intenció de completesa, no ha tingut altre objectiu que el de proporcionar una mostra de quina és la primera informació que el possible lector interessat en FelIU d'Urgell té ara a l'abast de la mà.

5. Foren descoberts pel prof. Johannes DIVJAC, el qual els publicà dins SANCTI AURELIJ AUGUSTINI, *Opera. Epistolae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae* (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, LXXXVIII), Viena 1981, LXXXIV i 234 pp. N'hi ha una altra edició més a l'abast de la mà per a les nostres latituds, en CONSENCI, *Correspondència amb Sant Agustí*. Vol. I. Text revisat, traducció i notes per Josep AMENGUAL I BATLE (Col·lecció Bernat Metge, Escriptors cristians, 244), Barcelona, Fundació Bernat Metge 1987, 138 pp. Hom pot veure ATCA, II (1983), 397-398; la literatura posterior pot ésser fàcilment coneguda cercant la paraula 'Consentius' en la taula de noms propis dels successius volums d'ATCA.

6. L'aplec bibliogràfic, indicat en la nota 2, m'estalvia de presentar una bibliografia general sobre adopcionisme. Però no m'estalvia d'assenyalar alguna de les aportacions dignes d'ésser recordades, com és ara la de Frobenius FORSTER, l'editor de les obres d'Alcuí, *Dissertatio historica de haeresi Elipandi Toletani et Felicis Orgellitani*, aplegat per Jean Paul MIGNE en la seva *Patrologia Latina*, vol. 101, cols. 303-336; la de Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia de los Heterodoxos Españoles*. Tomo I, Madrid, Librería Católica de San José 1880, 285-305 (*El Adopcionismo fuera de España...*, amb bibliografia final, 304-305); i la de Lluís NICOLAU I D'OLWER, *Felix, bisbe d'Urgell (segle VIII)*, Barcelona, Tip. «L'Avenc» 1910, 62 pp., que tingué cura d'aplegar la documentació contemporània, encara que en edicions poc fiables.

En canvi, crec que cal recordar la supervivència del problema. Primer, en aquella nova formulació que es pot percebre en el títol d'un text encara inèdit a Berlín-Dahlem, Preussischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung, Cod. Hamilton 132, 248v-251v: *Epistola contra hereticos qui carnem humanam, cum qua Christus in celum post resurrectionem ascendit, separant de divinitate et eandem carnem non credunt ubique esse sicut et divinam*; i després, ja en el temps de la pre-escolàstica, tal com hom pot veure en Arthur Michael LANDGRAF, *Die Stellungnahme der Scholastik des 12. Jahrhunderts zum Adoptianismus*, dins «Divus Thomas. Freiburg i. d. Schweiz», (1935), 257-289; i *Der Adoptianismus des Petrus Cantor*, *ibid.*, (1936), 205-209; estudis refosos en el *Die Stellungnahme zum Adoptianismus*, dins la seva recopilació *Dogmengeschichte der Frühcholastik*. Zweiter Teil: *Die Lehre von Christus*, Band II, Regensburg, Verlag Friedrich Pustet 1954, 7-43; alguns d'aquells teòlegs es seguien referint a FelIU d'Urgell.

I quant al temps de la plena escolàstica i més enllà, entre Pere Lombard i Francisco Suárez, hom pot veure la referència a la 'quaestio' de si en Crist calia distingir entre la relació de filiació amb la mare humana i la de filiació amb el Pare diví: Girard J. ETZKORN, Robert ANDREWS, *Tortosa Catedral 88: A Thomas Wylton Manuscript and the Question on the Compatibility of multiple Accidents in the same Subject*, dins «Mediaevalia Philosophica Polonorum», XXXII (1994), 57-99, en particular 63, nota 21

PRIMERA PART: LES BASES PER A UN ESTUDI
DE FELIU D'URGELL

I. Scripta Felicis:

I.a. Scripta sincera

1. *Confessio fidei Romae a. 792 edita* (deperdita).⁷
2. *Litterae Felicis ad Alcuinum*, ante 793 datae, de quibus ipse ALCUINUS, *Adversus Felicem Urgellitanum libri VII*, lib. II, XI (deperditae).⁸
3. *Libellus sive liber Felicis ad Carolum regem et ad Alcuinum*, anni 797 (deperditus).⁹
4. *Confessio fidei Felicis Orgellitanae Sedis episcopi edita in concilio Aquisgranensi*, a. 799,¹⁰ sive *Litterae Felicis Emami presbytero et ceteris in parochia Orgellitanae Ecclesiae degentibus*, a. 799, post concilium Aquisgranense.¹¹
5. *Litterae Felicis ad Elipantum Toletanum* (deperditae).¹²
6. *Cedula post mortem Felicis Lugduni reperta* (deperdita).¹³

I.b. Scripta dubia

1. *Disputatio Felicis cum Sarraceno*. (Dubium est utrum hic liber aliquando fuerit).¹⁴

7. MANSI, *Conciliarum... amplissima collectio* XIII, Florentiae 1767, 1031.

8. ML 101, 154C: «De cuius adoptionis ratione in alio libello contra eundem Felicem [aquest 'alius libellus' és el *Liber Alcuini contra haeresim Felicis*, ed. Blumenshine] plenius diximus, respondentem quidem epistolae illius, quam de hac eadem edidit».

9. De ipso agit ALCUINUS pluries in epistolis suis 148, 149, 160 (DÜMLER, MGH, *Epistolae Carolini Aevi*, II, Berlín, Weidmann 1895, 241, 243 et 250); cuique Alcuinus respondit in *Adversus Felicem Urgellitanum libri septem* (ML, 101, col. 128 ss.; cf. nota 29).

10. MANSI, XIII, Florentiae 1767, 1035-1040; WERMINGHOFF, *Concilia Aevi Carolini, Tomus II. Pars II* (Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio III. Concilia, II), Hannover-Leipzig, Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi 1906, 221-225. Prius: ML 96, co. 881-888.

11. DÜMLER, *Epistolae Karolini Aevi*, II; [*Epistolarum tomus IV*], Berlín 1895, 329-333, núm. 201: IN DEI NOMINE. FELIX, OLIM INDIGNUS EPISCOPUS, DOMNIS IN CHRISTO FRATRIBUS EMANI PRESBYTERO, ILDESINDO PRESBYTERO ATQUE EXSUPERIO, GUNDEFREDO, SIDONIO NECNON ET ERMEGILDO SEU CAETERIS PRESBYTERIS, SIMILITER VITTILDO DIACONO ET VUITIRICO SEU CAETERIS CLERICIS IN PAROCHIA ORGELLITANAE ECCLESIAE DEGENTIBUS, SEU CETERIS FIDELIBUS ECCLESIAE IN SUPERDICTO COMMISSO COMMORANTIBUS, IN DOMINO DEO PATRE ET IESU CHRISTO, VERO FILIO EIUS, DOMINO AC REDEMPTORE NOSTRO, ET IN SPIRITU SANCTO AETERNAM SALUTEM (fragmenta precedentis).

12. Ipsam memorat Elipantus Felici rescribens: «Epistolam vestram celitus quomodo mihi inlapsam exeunte Iulio recepi...» (GIL, I, 110/1-2).

13. AGOBARDI LUGDUNENSIS, *Adversus dogma Felicis*, de quo infra.

14. De ea Alcuinus (DÜMLER, *Epistolae Karolini Aevi*, II, 284/30-285/2: «Disputationem itaque Felicis cum Sarraceno nec vidi nec apud nos inventa est; immo nec audivi nomen illius antea. Tamen, dum diligentius quaesivi, si quis ex nostris famam illius audiret, dictum est mihi, quod apud

2. *Liber de variis quaestionibus*, falso Isidoro Hispalensi adscriptus:

2a. José MADDOZ, *Una obra de Félix de Urgel, falsamente adjudicada a San Isidoro de Sevilla*, dins «Estudios Eclesiásticos», 23 (1949), 147-168.

El 1940 Ángel Custodio Vega i A. E. Anspach, publicaven, atribuint-lo a sant Isidor de Sevilla, el *Liber de variis quaestionibus adversus Iudaeos seu ceteros infideles vel plerosque haereticos iudaizantes ex utroque Testamento collectus*, un text que Edmund Martène havia aollit en el volum V el seu *Thesaurus Novus Anecdotorum*, París 1717, i atribuït a Raban Maur; en la seva recensió de «Razón y Fe», 121 (1940), 387-388, José Madoz feia observar que calia completar l'edició amb un estudi de les fonts, que seria aquest article del 1949, estudi que l'hauria conduït «a conclusiones inesperadas» (148), la principal de les quals era l'atribució del dit *Liber...* a FelIU d'Urgell. L'argumentació de Madoz segueix els seus passos lògics, començant per proporcionar raons que desembocarien a datar el *Liber...* en temps posterior a Isidor de Sevilla (149-151); el segon pas demostraria que l'obra és clarament adopcionista (152-155), i el terç que és de FelIU d'Urgell (156-168). El primer pas es basava en tres raons: a) l'autor del *Liber...* transcriu un paràgraf d'un ,quidam egregius doctor', que resulta ésser Isidor de Sevilla, *Sententiae* (149); b) la fórmula verbal, que afirma dues «formas, voluntates atque operationes in singularitate personae» en Crist, seria molt més precisa que l'emprada pel segon concili de Sevilla presidit per sant Isidor i seria resultat de clarificacions realitzades durant el segle VII (150-151); i c) la referència a uns judaïtzants contraris a menjar sang d'animals, altrament documentats a començaments del segle VIII (151). La presència d'expressions específiques de l'adopcionisme demostraria el segon pas; en serien mostra: «non gratia sed natura, non adoptione sed genere» (i la seva formulació contraposada, en tractar-se de la humanitat de Jesús), la distinció de dos concrets en Crist; la continuïtat entre Crist i els cristians en l'adopció i la ,servitud'; la insistència en la frase de 2Cor V, 19 («Deus erat in Christo»); l'ús de l'expressió ,homo assumptus' (152-155). Quant al terç, Madoz comença recordant «que Félix figura ante la crítica como la personalidad más destacada del adopcionismo, por su erudición, por su prestigio y por el rigor lógico a que llevó el sistema hasta sus últimas consecuencias» (156); segueix amb la transcripció paral·lela de sis paràgrafs més o menys llargs del *Liber...* i de FelIU, conservats dins els *Adversus Felicem Urgellitanum libri septem* d'Alcuí (157-162), amb un resultat que el mateix Madoz sintetitza així: «El crudo adopcionismo que anima con idéntico aliento de exposición y argumentaciones el *Liber de variis quaestionibus* y los fragmentos conocidos de Félix; sus precisiones cristológicas acerca de las dos generaciones de Cristo en cuanto hombre; de la ignorancia del día del juicio; la negación de que el Hijo del hombre pueda afirmar que descendiera del cielo; la comunidad de léxico, aun en por menores de tan personal perfil como el uso del verbo ,liniare', todo ello en convergencia definida, señala a un personaje inconfundible: el *Liber de variis quaestionibus* hay que colocarlo bajo el busto adopcionista de Félix de Urgel» (163), sense que

---

Laidradum episcopum Lugdunensem inveniri potuisset. Quapropter sub festinatione direxi missum nostrum [285] ad praefatum episcopum, si forte ibi invenire potuisset, ut quam citissime vestrae praesentiae dirigerteur»; d'aquest paràgraf no es pot deduir que hagi realment existit una *Disputatio Felicis cum sarraceno*; l'única cosa certa és que algú va parlar d'aquesta ,disputatio', que hom la va cercar, sempre sota el condicional de si existia, i que hom va dir que potser es podria trobar a Lió; però mai més no se n'ha sabut ni gall ni gallina.

sigui possible d'atribuir-lo a altri; el dit *Liber...* hauria estat escrit abans que esclatés la controvèrsia (162-163).

2b. Immediatament després de publicat l'article de Madoz, Ángel Custodio VEGA, s'apressava¹⁵ a respondre-hi amb el seu *El Liber de variis quaestionibus no es de Félix de Urgel. Contestación a un artículo del P. José Madoz, S. J.*, dins «La Ciudad de Dios», 161 (1949), 211-268. La resposta seguia l'estructura del de Madoz i per això començava afirmant que el 'quidam egregius doctor' no era sant Isidor, ans sant Agustí en referència 'ad sensum' a les *Confessiones*, I, XIII (220-221); quant a les fórmules relatives a 'voluntates' i 'operationes', les expressions romanes de la segona meitat del segle VII són encara més precises, amb l'afegit de 'naturales': «duas naturales voluntates...»; el *Liber...*, doncs i la seva formulació serien anteriors (225-226); i l'observació sobre els judaïtzants és massa genèrica i així és impossible tant de localitzar els dits jueus com de datar-los en concret (227). Vega no accepta que les expressions considerades adopcionistes ho siguin (229-234); i propugna que Feliu depèn del *Liber...*, en el qual hauria introduït qualche modificació, com el pas d' 'instituit' a 'initiavit' en presentar la filiació adoptiva com a depenent del baptisme en el Jordà (241-242), i, doncs, «el texto de Félix de Urgel representa un plagio o adaptación» del *Liber...* (243). Immediatament després, Vega estableix un paral·lelisme entre Feliu d'Urgell i Elipand de Toledo: aquest hauria estat «el verdadero autor, defensor y propagador del Adopcionismo» (246), que «posee indudablemente cualidades excepcionales de escritor» (247), mentre Feliu, més jove i «obispo de una sede insignificante» (245), hauria estat «un hombre apocado, vacilante, inseguro de sus ideas y creencias» (247) i, doncs, «una figura sin importancia al lado del arzobispo de Toledo» (250) i d'una talla «como teólogo... bien ruin y miserable..., volviendo al vómito por tres veces» (251); i com que cap dels contemporanis, ni en el moment en què, en plena controvèrsia, hom cercava escrits de Feliu d'Urgell, no tingué cap idea que ell hagués escrit un *Liber de variis quaestionibus*, Vega dedica les seves darreres pàgines a resumir la seva tesi: «El *Liber...* no es de Félix de Urgel» (255-266) i encara sintetitza la seva posició en deu punts (266-268).

2c. Un any més tard, la confrontació continuava, amb nova intervenció de José MADOZ, *Contrastes y discrepancias entre el «Liber de variis quaestionibus» y San Isidoro de Sevilla*, dins «Estudios Eclesiásticos», 24 (1950), 435-458.

L'autor precisava el sentit negatiu d'aquestes noves pàgines (que el *Liber...* no és d'Isidor de Sevilla), amb unes paraules dotades de tota la càrrega d'una tesi: «Los contrastes y aun contradicciones que en el *Liber de variis quaestionibus* se observan respecto de la producción literaria de San Isidoro, hacen imposible de todo punto su atribución al Doctor de las Españas» (436; tesi repetida al final, 458: «El LDVQ no puede ser obra de San Isidoro de Sevilla»); això no obstant, algunes seccions aporten fragments paral·lels i coincidents del *Liber...* i de Feliu: quant al fet que Crist-home

15. La premsa a respondre es demostra pel fet que, si l'article de Vega enceta el segon fascicle del 1949 (p. 217), corresponent als mesos de maig-agost, el lector pot llegir al centre de la pàgina darrera (216) del fascicle primer, corresponent als mesos de gener-abril d'aquell any, l'anunci següent: «AL CERRAR LA EDICION / En el número próximo publicaremos la contestación al Ar-/tículo del P. José Madoz, publicado recientemente en / «Estudios Eclesiásticos» / P. A. C. VEGA.»

Hom pot veure un resum en francès dels dos articles de José Madoz i d'Ángel Custodio Vega dins «Bulletin de Théologie Ancienne et Médiévale», 8 (1959), 326-328, núms. 980, 982; els resums són signats per H. B[ASCOUR].

desconeixia el dia del judici (per a Isidor el sabia, però no l'havia de revelar) (443-444), i sobre la doble generació de Jesús —,secundum hominem'— (biològica per Maria, espiritual pel baptisme): Madoz s'estén més en aquest punt, reproduint fragments paral·lels del *Liber...* i de FelIU (aquests, d'entre els transcrits per Alcuí) (451-453), que haurien estat reelaboració d'un fragment del *Liber de diversis quaestionibus octoginta tribus* de sant Agustí (455): davant aquesta doctrina, Alcuí s'hauria esperat (454) i l'hauria exposada de manera ben diversa (457-458). El P. José Madoz reafirmava les seves conviccions dins *Segundo decenio de estudios sobre patristica española (1941-1950)* (Estudios Onienses, I, 5), Madrid, Edicions FAX 1951, 162-165.

2d. Manuel C. DÍAZ Y DÍAZ, *De patristica Española*, dins «Revista Española de Teología», XVII (1957), 3-46.

Encara no s'havia atudat el soroll de la controvèrsia Madoz-Vega, i Díaz la resumia en dues conclusions, reduïbles a una: el *Liber de variis quaestionibus*, no és ni d'Isidor de Sevilla ni de FelIU d'Urgell; per la seva banda, creia haver-hi indicis d'haver estat elaborat a Saragossa a començaments del segle VIII (40).

2e. Jocelyn Nigel HILLGARTH, *The Position of Isidorian Studies: A Critical Review of the Literature since 1935*, dins *Isidoriana. Colección de estudios sobre Isidoro de Sevilla*, publicados con ocasión del XIV Centenario de su nacimiento por Manuel C. DÍAZ Y DÍAZ..., León, Centro de Estudios «San Isidoro» 1961, 11-73.

La tercera secció d'aquest butlletí bibliogràfic aplegat pel prof. Hillgarth és dedicada a les obres d'autenticitat discutida (27-32), la més discutida de les quals és el *Liber de variis quaestionibus* (30-32). Resumida la controvèrsia entre Madoz i Vega, Hillgarth pràcticament assumia la posició de Díaz y Díaz, conclouent que el *Liber...* no és de FelIU d'Urgell, però tampoc no seria d'Isidor, car l'autor del *Liber...* manifestaria inseguretats doctrinal davant una problemàtica monotelista avançada (31); per la seva banda, no s'atrevia a assenyalar cap autor, encara que, segons ell, aquest s'hauria de trobar a Toledo o a Saragossa ja avançat el segle VII (32).

El mateix prof. HILLGARTH reelaborava uns quants anys més tard aquestes pàgines, sota títol gairebé idèntic: *The position of Isidorian Studies: A Critical Review of the Literature 1936-1975*, dins «Studi medievali. Serie terza», XXIV (1983), 817-905, i en les pàgines 843-844, resumida la controvèrsia Madoz-Vega, repetia la tesi que «the *Liber* is not by Felix of Urgell» (844), el qual, però, certament se n'hauria servit.

II. Scripta ad Felicem sive de illo ipsi coeva:

1. ALCUINI *salutatoriae litterae V ad Felicem episcopum Urgellensem*, forsan ante 789 datae.¹⁶

16. DÜMLER., *Epistolae Karolini Aevi*. Tomus II (MGH, *Epistolarum tomus IV. Karolini Aevi*, II), Berlín, Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum medii Aevi 1895, 30-31; ML 100, 144.

Aquesta lletra núm. V sembla escrita amb motiu d'una victòria contra els sarraïns, qui sap si amb motiu de l'expulsió dels destacaments musulmans de les comarques de l'Urgellet i la Cerdanya el 789 i de llur vinculació a la Marca Hispanica i, doncs, al regne carolingi (de fet, la lletra núm. V darrerament ha estat datada el 789): «State fratres et viriliter pugnate pro eo, qui fortiter pro vobis vincebat» (*Ibid.*, 30/27). Només elogis per a FelIU: «Aliquorum fratrum relatione nobis notissimus es pietate, etsi non facie» (*ibid.*, lín. 18); en la lletra 23 ens dirà que aquesta 'aliquorum fratrum relatione' era en realitat la d'un prevere: «celeberrimam tuae sanctitatis audiens famam, per quemdam ex illis partibus presbyterum...» (*ibid.*, 60/25).

2. *Epistola Episcoporum Hispaniae ad Carolum regem*, annorum 792-793.¹⁷

3. ALCUINI *levitiae deprecatoriae litterae XXIII ad Felicem episcopum Urgellitanum*, eum hortantes ad vitandas doctrinae novitates, c. 793.¹⁸

4. ALCUINI, *Liber contra haeresim Felicis*.

4a. Gary B. BLUMENSHINE, *Liber Alcuini contra haeresim Felicis. Edition with Introduction* (Studi e Testi, 285), Ciutat del Vaticà 1980, 109 pp. i cinc reproduccions fotogràfiques.

Alcuí dóna per suposat en aquest llibre que la doctrina de Feliu d'Urgell equival a Nestorianisme («...nestoriana heresis... reviviscens...; Nestorius... similiter et isti...», 54/16-18 i 20-21) i dedica la totalitat de les seves pàgines a refutar-la. [Cf. ATCA, I (1982), 291-292; J. Perarnau]. La introducció de l'editor exposa les línies generals de la controvèrsia abans d'entrar-hi Feliu, qui l'hauria feta present i escampada en les que aleshores eren les zones meridionals del regne franc (11-14). Alcuí, autor de dos dels documents del concili de Frankfurt (lletra de Carlemany i lletra dels bisbes del regne franc a l'episcopat espanyol) es convenç que l'adopcionisme era reduïble al nestorianisme i l'atacà servint-se del material patristic aplegat a Efès i present a Tours (vegeu resum de l'article de Bernhard Bischoff), amb l'*Epistola 23*, i el *Liber contra haeresim Felicis*; aquest llibre seria de la primavera del 798, adreçat contra l'adopcionisme en general (o potser contra un tractat perdut de Feliu, anterior al 792); les fonts són les indicades en els textos de Frankfurt, a les quals s'han d'afegir les actes del concili d'Efès, que Alcuí trobà a Sant Martí de Tours: els pares, doncs, tant llatins com grecs, organitzats en l'opuscle d'Alcuí de forma més aviat primitiva. Seria una mostra de la vida intel·lectual carolíngia. Cada un dels apartats del *Liber...* és resumit en les pàgines 35-39; el millor del llibre serien els apartats doctrinals del final, els LXIX-LXXI. Feliu respongué a la lletra d'Alcuí amb un tractat, també perdut, que ocasionà els *Contra Felicem Urgellitanum libri VII* d'Alcuí l'hivern del 798-799 i el concili d'Aquisgrà (16-18). El darrer capítol de la introducció, ultra repetir la data del *Liber...*, aplega fragments diversos de lletres d'Alcuí que es refereixen a tramesa d'exemplars, un dels quals aniria a un seu amic, Richbod, abat de Lorsch, d'on prové l'única còpia conservada, la del Vat., Pal lat. 290 (42-48). Les darreres pàgines de la introducció exposen els criteris d'edició crítica (49-53).

4b. Gary B. BLUMENSHINE, *The Critical Apparatus in the Edition of Cod. Vat. Pal. Lat. 290, Foll. 1-34*, dins «Manuscripta», 27 (1983), 146-157.

17. WERMINGHOFF, *Concilia Carolini Aevi*, MGH, *Legum Sectio III. Concilia*. Tomi II. Pars I), Hannover-Leipzig, Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum 1906, 120-121: «...per te ipsum, [Carole], arbiter sedeas et inter Felicem episcopum, quem novimus ab ineunte etate in Dei servitio partis nostre defensorem, et eos... qui sacrilegum... Beatum defendunt, casto et salubri iudicio dirimas» (*loc. cit.*, lín. 30-32 i 3-5, respectivament).

18. DÜMLER, *ibid.*, 60-65: «Plurima in scriptis tuis iusta et vera inveniuntur...» (62/23); prius, ML 101, 119-125. Però, comparat amb l'anterior, el to d'aquesta lletra ha canviat: «Ecce scismaticus error partem rumpit ab ea [ecclesia], et caritatis unitatem maculavit. Igitur in nobis vel in vobis remansit ecclesia. Duae enim partes sunt, et non est unitatis concordia» (DÜMLER, 61/32-34); «Plurima in scriptis tuis iusta et vera inveniuntur. Cave, ne in hoc solo adoptionis nomine a sensibus sanctorum patrum dissentias...» (*ibid.*, 62/23-24); «In uno tantummodo adoptionis verbo a sancta et apostolica ecclesia discordamini» (*ibid.*, 65/3-4).

L'autor resumeix el contingut del llibre d'Alcuí [acabat d'esmentar], informa del context en què nasqué i de la seva difusió, i exposa la metodologia emprada en l'edició del dit text, conegut per una sola còpia, i subratlla l'esforç a indicar les variants de les autoritats citades per Alcuí, i d'altres detalls de l'aparat crític.

4c. Bengt LÖSFELDT, *Zu einigen frühmittelalterlichen Texten*, dins «Orpheus. Rivista di Umanità Classica e Cristiana», XII (1991), 570-572, ha precisat que el fragment textual que va de la pàgina 88, LVII, lín. 21, a la 89, línia 10, de l'edició de Blumenshine acabada d'esmentar, és copiat del *Sermo* 186, 1-2 de Sant Agustí (ML 38, 999-1000).

5. ALCUINI *ad Carolum regem litterae CXLVIII a. 798 ante medium mensem Iulii datae*.¹⁹

6. ALCUINI *ad Carolum regem litterae CXLIX, die 22 Iulii 798 datae*.²⁰

7. ALCUINI *ad Theodulfum episcopum litterae CLX a. 798 datae*.²¹

8. ALCUINI *ad Elipantum Toletanum litterae CLXVI a. 799 (?) datae*.²²

19. DÜMMLER, *Epistolae...*, 237-241; ML 101, 269-274: Alcuí havia rebut el 'libellus' (cf. 438, núm. 3) de Felíu d'Urgell i en parla a Carlemany: «Nuper mihi venit libellus a Felice infelice directus. Cuius propter curiositatem cum paucas paginolas legendo percucurri, inveni peiores hereses vel magis blasphemias, quam ante in eius scriptis legerem. Adserens Christum Iesum nec filium Dei esse verum nec etiam verum Deum esse, sed nuncupativum...» (DÜMMLER, 241/11-14); «Huius vero libri vel magis erroris responsio multa diligentia et pluribus adiutoribus est consideranda. Ego solus non sufficio ad responsonem. Praevideat vero tua sancta pietas huic operi tam arduo et necessario adiutores idoneos; quatenus haec impia heresis omnimodis extingatur, antequam latius spargatur per orbem christiani imperii, quod divina pietas tibi tuisque filiis commisit regendum atque gubernandum» (*ibid.*, l. 20-24).

20. DÜMMLER, *Epistolae...*, 241-245; ML 101, 274-278): al cap de pocs dies, Alcuí responia a Carlemany després de rebre'n una lletra: «De libello vero infelicis non magistri sed subversoris placet mihi valde, quod vestra sanctissima voluntas et devotio habet curam respondendi ad defensionem fidei catholicae. Sed obsecro, si vestrae placeat pietati: ut exemplarium illius libelli domno dirigatur apostolico, aliud quoque Paulino patriarche; similiter Richbodo, et Theodulfo episcopis doctoribus et magistris, ut singuli pro se respondeant. Flaccus vero tuus tecum laborat in reddenda ratione catholicae fidei. Tantum detur ei spatium, ut quiete et diligenter liceat illi cum pueris suis considerare patrum sensus: quid unusquisque diceret de sententiis, quas posuit praefatus subversor in suo libello. Et tempore prefinito a vobis ferantur vestre auctoritati singulorum responsa. Et quicquid in illo libello vel sententiarum vel sensuum contra catholicam fidem inveniantur, omnia catholicis exemplis destruantur...» (*ibid.*, 243/23-244/7)

21. DÜMMLER, 258-259; «Bibliothèque de l'École des Chartes», XLII (1881), 8-10: «...qui pro mea persona vobiscum in veritat[is] labore testificatione. Sed nuper ab eodem [ante]dicto doctore venit nobis libellus erroris c[alamo] exaratus, cuius libelli responsonem in aliud tempus volente Deo et vita comite [distulimus]. Tua vero caritas se] testimonia[m] telis, quae in sanctorum [patr]um scriptis invenias, confortare et armare sat[agat]...» (*ibid.*, 259/16-20)

22. DÜMMLER, 268-274; ML 101, 235-244: «Legimus enim in epistolis beati Felicis, viro scilicet religiosae vitae praecipuo et sanctitate spectabili... Dicit itaque propter adsumptionem Christum esse adoptivum...» (*ibid.*, 269/11-12); «Similiter invenimus in praefati patris epistolis Christum, qui ex virgine natus est, verum non esse Deum sed nuncupativum...» (*ibid.*, lín. 36-37); «Dicit quoque idem vir venerabilis Felix, quod sit per omnia aequalis nobis, nisi tantummodo quod sine peccato natus est» (270/18-19); «Refert quoque eum baptismo indignis...» (*ibid.*, lín. 26); «Et multa alia inveniuntur in eius scriptis catholicorum patrum sensibus non convenientia, quae dicere vel exponere epistolaris paginae angustia me modo prohibet...» (*ibid.*, l. 39-40); «Licet praefatus famulus Dei Felix laudibili vita vivat coram hominibus, tamen, ut videtur, in multis catholicae fidei professione non omnino pleniter

9. ALCUINI *ad Carolum regem litterae CLXXI de confirmatione librorum VII contra Felicem Urgellitanum a. 799.*²³

10. ALCUINI *ad Carolum regem litterae CLXXII, aprilis-maii 799.*²⁴

11. ELIPANTI *ad Alcuinum litterae CLXXXII a. 799.*²⁵

12. ALCUINI *ad monachos Gothiae litterae contra instans periculum monitoriae, c. a. 799.*²⁶

13. ALCUINI *ad Arnonem episcopum litterae CLXXXIII ante diem 19 martii 799 datae.*²⁷

14. ALCUINI *ad Arnonem episcopum litterae CLXXXIV 19 martii 799 datae.*²⁸

15. ALCUINI, *Contra Felicem Urgellitanum libri septem.*²⁹

16. ALCUINI, *Epistola CCI ad Laidradum Lugdunensem, Nefridium Narbonensem episcopos, ac ad Benedictum abbatem Ananiensem, a. 799.*³⁰

patrum sequitur sententiam» (271/6-8); «...tuae sanctissimae voluntati obnoxius suadere ratum putavi, ut eundem virum venerabilem Felicem tuis sanctis precibus et suavissimis suggestionibus convertere ad catholicae fidei unitatem et veritatem nitaris» (*ibid.*, lín. 37-39).

23. DÜMMLER, 281-283; ML 100, 311-313: «Unde et ad interioris pugnae genus meae parvitatis devotionem provocare voluistis. Cuius certaminis sudori libenter succubui; ut in libello, quem vestre nuper direxeram pietati, agnosci poterit; licet necdum vestrae auctoritatis sigillo eundem libelli tenorem confirmatum cognoverim. Et hoc reor vel tarditate portitoris vel angustia temporis gestum esse...» (DÜMMLER, 282/6-10)

24. DÜMMLER, 284-285; ML 313-315; cf. la nota 14.

25. GIL, I, 96-109; DÜMMLER, 300-307; ML 96, 870-880: «...et tu persequeris alium Felicem confessorum. Quem novimus ab ineunte etate caritate summum, pudicum et moribus ornatum; quem tu persequeris in montibus et in speluncis et in cavernis terrae latitantem» (*Ibid.*, 301/29-31); «Memento Dominum dixisse: "Ubi fuerint duo vel tres congregati in nomine meo, et ego in medio eorum"; sicut est Felix confessor et socii eius» (*Ibid.*, 302/17-18).

26. DÜMMLER, 313-315; ML 100, 294-296. La situació tensa en ambdues vessants dels Pirineus entre partidaris de les dues doctrines sembla ressonar en el final següent: «Dominus Deus, qui vos in unius ovilis caritatem congregavit, aeterna benedictione intra moenia catholicae fidei et sanctae caritatis divitias in bonis operibus adjuvare perpetuallyterque custodire dignetur...» (*Ibid.*, 315/10-12).

27. DÜMMLER, 319-321; ML 294-296: «Utinam, ut citius superveniente aestate te mereamur videre. Nam medio Maio, perficiente Deo, ad palacium me esse arbitror, secundum quod dominus rex demandavit nobis. Et Felix, novitatis adsertor, habet iuratum venire ad dominum regem rationem reddere fidei suae. Ideo diligentius orate pro nobis» (*Ibid.*, 320/19-22)

28. DÜMMLER, 321-323; ML 100, 296-297: «Iam Deo volente medio mense Maio apud regem cogito esse, quia Laidradus, filius noster, adducere habet Felicem illum, cum quo nobis sermonis contentio est. Et utinam Paulinus noster carissimus pater veniat» (*Ibid.*, 322/8-11).

29. ML 101, 119-230.

30. DÜMMLER, *Epistolae Karolini Aevi*, II (*Epistolarum tomus IV*), Berlín, Weidmann 1895, 333-334: «Videbatur mihi condignum preponere opusculo huic nostro epistolam, quam caritatis officio patri Elipanto olim direxi... Deinde epistolam illius Elipanti ad Felicem —quondam illius defensorem secte, nunc vero Deo donante christiane fidei praedicatorum— eiusque conversionis ad fidem catholicam epistolam inponere curavimus... Et ut video, maxime origo huius perfidiae de Corduba civitate procesit, sicut in epistola illius Elipanti ad Felicem praefatum directa intelligi potest, dum eundem Felicem

17. ALCUINI, *Epistola CCII ad Carolum regem, utrum Contra Felicem libri VII publici iuris fieri liceat*.³¹

18. ALCUINI, *Litterae ad Carolum regem CCIII de auctoritatibus in VII libris contra Felicem Urgellitanum adductis*.³²

19. ALCUINI *Ad quamdam virginem litterae CCIV de errore Adoptianorum*, Iun 799.³³

20. ALCUINI *Ad monachos Gothiae litterae CCV de libello Adversus haeresim Felicis et de Libris VII contra eundem*.³⁴

21. ALCUINI *Ad Nefridium, Narbonensem archiepiscopum, litterae CCVI Benedictum abbatem commendantes*, Iun 799 (?).³⁵

22. ALCUINI *Ad Arnonem archiepiscopum Salisburgensem litterae CCVII disputationem ipsius cum Felice narrantes*, 26 Iun 799.³⁶

adhuc sui erroris catenis constrictum esse arbitrabatur. Sed Deo melius aliquid de eo dispensante, aperiens cor illius, ut lumen veritatis agnoscens rediret in sanctae matris ecclesiae gremium, dans gloriam Deo, qui sperantes in se non deserit; sicut in suis litteris, quas adnectere huic nostro opusculo volui, propter fidem nominis domini nostri Ihesu Christi et salutem legentium, manifeste intellegit, qui sobrio sensu easdem litteras legere curat; quatenus, si quis dubitet de ratione catholicae fidei, illius religiosi viri et magni nominis inter suos edoctus exemplo, sine ulla dubitatione universalis ecclesiae sequens concordiam, laudet et predicet misericordiam Dei omnipotentis...» (*Ibid.*, 333/11-12, 18-20, 23-33).

31. DÜMMLER, 335-336: «Vestra vero nulli contempnenda auctoritas nostrae devotioni mandavit contra novas hereticae pravitatis inventiones aliquid scribere atque libello respondere, quem contra nos Felix quidam episcopus vestre direxit auctoritati; in quo multa inveniuntur non catholico stilo exarata, sed contra veritatem apostolicae fidei inaniter desudata... Nam istum libellum in disputatione, quae in vestra veneranda praesentia cum Felice ventilata est, praesentem habui. Sed quia nec adhuc ante vestram perlectus est sapientiam, nec a vobis, cui maxime sudavit, conprobatus, ratum duxi publicis non efferi auribus. Nunc vero vestra videat auctoritas, quid de eo fieri velit. Tantum deprecor, ut nullatenus prius vel abiciatur vel in publicum proferatur, quam totus inter familiares personas vestre auctoritatis examini perlegatur...» (*Ibid.*, 335/14-19, 23-29).

32. DÜMMLER, 336-337: «In hoc namque opusculo catholicae fidei veritatem ex sanctorum patrum certissimis probare testimoniis nisus sum; id est, beati Hieronimi atque sancti Augustini, Gregorii papae Romani, Hilarii Pictaviensis episcopi, Leonis quoque papae et Fulgentii episcopi, Ambrosii quoque Mediolanensis episcopi, sed et fortissimi contra Nestorium militis Cyrilli, Petri etiam Ravanensis episcopi et beati Bedae presbyteri Gregoriique Nazanzeni, ne non et Ysidori Hispaniensis et Iuveni eiusdem provinciae scolastici» (*Ibid.*, 336/35-337/6).

33. DÜMMLER, 337-340: «Misi Candidum vestrum, iubente domino meo David, cum libello contra adsertores adoptionis in Christo exarato, nesciens, ne forte quid novi ex prioribus pravitatis radicibus alicubi pululasset» (*Ibid.*, 338/6-8).

34. DÜMMLER, 340-342: «Quod multis testimoniis evangelicis et apostolicis, vel etiam sanctorum patrum traditionibus conprobari potest, sicut in libello ex parte factum est, quem direximus per abbatem Benedictum vobis solacium et confirmationem fidei catholicae. Sed in manibus maius modo habemus opus propter alias causas, quas in libello venerandi Felicis legimus. Et illum volente Deo vobis dirigitur, postquam lectus et conprobatus fuerit ab episcopis nostris et domno rege» (*Ibid.*, 340/28-36).

35. DÜMMLER, 342-343: «Frater vero Benedictus mea omnia tibi innotescere potuerit... Vos vero ambo laborate quasi boni pastores in grege Christi...» (*Ibid.*, 342/32-34).

36. DÜMMLER, 343-345: «Cum Felice heretico magnam contentionem in praesentia domni regis et sanctorum patrum habuimus. Sed ille diu obduratus nullius consentit auctoritatem, nisi sui sectator sententiae; aestimans se sapienter omnibus esse in eo, quod stultior fuit omnibus. Sed divina cle-

23. ALCUINI *Ad Arnonem, archiepiscopum Salisburgensem, litterae CCVIII, de Felice agentes, 799.*³⁷

24. ELIPANTI *litterae CLXXXIII ad Felicem nuper conversum 23 oct. 799 datae.*³⁸

mentia visitante cor illius, novissime falsa opinione se seductum confessus est et fidem catholicam se firmiter tenere fatebatur. Nos vero, cordis illius secreta nescientes, occultorum iudici causam dimisimus; dantes eum Laidrado episcopo, carissimo nostro filio, ut secum teneret eum et probaret: si verum esset, quod se ait credidisse, et si per epistolas suas damnare voluisset pristinum errorem, quem antea pertinaciter praedicavit. Consideratum antea habuit dominus rex, ut illum destinaret Riculfo archiepiscopo ad servandum et castigandum. Et presbiterum suum, qui peior fuit magistro, tibi tuaeque providentiae dictum est dirigendum esse. Sed dum conversos ad fidem catholicam se esse fatebantur, tunc dati sunt praedicto fratri nostro ad probandos, quid veritatis esset. Et ille cum abbate Benedicto Nefridio missus est in illas partes occidentales ad extinguendas et evacuandas huius pravissime adsertionis infidelitates. Quos nostra parvitas, quantum potuit, scriptis ecclesiasticis adiuvabat; maxime eo libello, quem nuper edidimus contra libellum illius Felicis, quem priore anno nobis direxit» (*Ibid.*, 344/23-345/12)

El biògraf d'Alcuí ha deixat d'aquella setmana la narració següent: «10. Interea heresis inimica Deo, partibus quae pullulabat Hispaniae, adserens adoptivum filium Dei esse secundum carnem, ad aures perducitur Karoli. Quod ut experimento novit rex magnus et per omnia catholicus, totis nisibus decertavit, ut destrueretur semen diaboli, zizaniaque de frumento Dei funditus eradicarentur. Advocans namque Albinum, institutorem suum, Turonis et miserum Felicem, heresis huius astructorem, de Hispaniae partibus, congregavit synodum magnam episcoporum in Aquisgrani imperiali palatio; in quorum ipse sedens medio, Felicem, licet valde repugnantem, de natura Filii Dei secundum carnem cum Albino doctissimo disputando rationabiliter conflare iussit. En quantum episcoporum tunc extitit silentium! O quam clara et inexpugnabilis Karoli cum auctoritate magistri sui fidei confessio atque defensio! Per plura autem Felix fugiens latibula, plurioribus ab Albino confossus est spiculis, in tantum ut paene omnes civitates Israel consumeret, quousque Filius hominis veniret. Nam a secunda usque ad septimam sabbati parum aliud gestum est. Omnibus denique eius patefacta socordia, atque ab universis apostolica auctoritate heresis confutata, soli sibi latuit deformiter, usque dum dicta Cyrilli martiris ab Albino sibi directa legit lamentabiliter: "Ea natura, quae per diabolum vitiata est, super angelos exaltata est propter triumphum Christi atque ad dexteram patris collocata" [cf. Mansi IV, 387 ss.]. Hanc ergo legens sententiam, tandem se recognovisse et impie egisse, voce et [p. 194] nimio fletu testatus est. Sed quia, ad aliud tendens pauca super hac re praelibavi, qui perfectius hanc scire sitit, legat eius epistolas ad Felicem et Elipantum et ipsorum ad illum, et nosse incunctanter poterit quod desiderat». *Vita beati Alcuini, abbatis ecclesiae beati Martini Turonensis, cognomento Albini* (ARNDT, MGH, *Scriptorum, tomus XV pars I, Hannover 1887, 190, línea 31-191, línea 3*)

37. DÜMLER, 345-346: «Sciat tamen dilectio vestra, quod filius noster Laidradus episcopus, frater vester, magnum profectum in illis partibus Deo donante egit cotidieque agit. Ut mihi vere dixerunt ex illis partibus viri relegiosi et veraces, usque viginti milia conversi sunt inter episcopos sacerdotes monachos populum, viros et feminas: plangentes pristinum errorem, gaudentesque cotidie Deo agentes gratias in agnitione veritatis et in catholicae fidei firmitate. De ipso Felice, iam prius per litteras nostras vel magis aliorum relatione audisti, quid gestum fuit. Et modo fuit ad Sanctum Martinum apud praefatum filium nostrum. Et multum me amat; totumque odium, quod habuit in me, versum est in caritatis dulcedinem» (*Ibid.*, 346/13-22)

38. GIL, I, 109-111. Prius: ML 96, col. 880-882; DÜMLER, 307-308: «Domino Felice, sciente vos reddo, quia exeunte Iulio vestro scripto accipi; et exeunte Augusto vobis item scripsi... et scripsi ad ipso heretico piceo Albino, quantum potui pro sua confusione scribere. Tu vero exempla illud et sic illud dirige. Modo tamen egressus est de me ieiunio Calendarum Novembrium. Direxi vobis scriptum parvum de fratre Militane, qui recta de Deo sentit; nam et quatuor quaterniones mihi direxerat...» (GIL, 109/VII/1-2, 4-8); «Epistolam vestram celitus quemadmodum mihi inlapsam exeunte Iulio accipi... Tua vero sanctitas viriliter agat et confortetur cor tuum... Ego vero direxi epistolam tuam ad Cordoba fratibus qui de Deo recta sentiunt et mihi multas scripserunt, que in tuo adiutorio debueram dirigere... Tu vero dirige scriptum illud per tuo Fidele glorioso princip[al]i, antequam veniat ad ipso filio mortis Albino, qui non credit carnis adopcionem in Filio Dei, quam sancti patres et nos ipsi credimus in sola forma servitutis humanae, non in gloria vel substantia divinae naturae» (*ibid.*, 110, 1/1-2; 2/1; i 5/1-3 i 4-7).

25. ALCUINI *Ad monachos Hiberniae litterae CCLXXX, de novis sectis in Hispania*, 792-804.³⁹

26. *Epistola sancti Alcoini Thoronensis diaconi*.⁴⁰

26a. De ipsa: Juan Francisco RIVERA RECIO, *A propósito de una carta de Alcuino recientemente encontrada*, dins «Revista Española de Teología», I (1940), 418-433.

26b. Reedita la lletra ja publicada el 1931 per Agustín MILLARES CARLO, treta en part de Madrid, Biblioteca Nacional, B.1007: *Incipit epistola sancti Alcoini Thoronensis diaconi* (419-421), en la qual l'abat de Sant Martí de Tours resumeix algunes de les tesis bàsiques de FelIU d'Urgell, que també es troben en els seus *Contra Felicem Urgellitanum libri VII* (429-431). La lletra seria de començaments de l'any 800 (433), any que ell suposa ésser el del concili d'Aachen (Aquisgrà). Recorda la llista d'escrits coneguts de FelIU: «*Libellus orthodoxus* (Roma 792); *Libellus adversus Alcuinum*, del 797; *Disputatio cum sarraceno* (muy dudoso); *Confessio fidei catholicae* [davant el concili d'Aachen, 799/800]; *Schedula postuma*» (Lió 818)

39. DÜMMLER, 436-438: «Erumpunt subito apostatica seducti calliditate pseudodoctores, novas et inauditas introducentes sectas, qui dum novis dogmatibus sibi laudem acquiri putant, inveniuntur reprehensibiles omnibusque odibiles esse, sicut in Hispaniae partibus vidimus factum» (*Ibid.*, 437/21-24).

40. (*Ex litteris ad Beatum*, segons l'edició de W. LEVISON, *op. cit.*, 319-321) «Gradatim vero praefatus Felix semper ad peiora descendit. Primo, adoptivum Iesum Christum dominum nostrum Dei Patris filium asserens. Secundo, baptismo eum indignuisse, sicut nos peccatores. Tertio, nuncupativum Deum eum cum ceteris sanctis esse adfirmabat. In qua assertionem nullatenus effugere poterit duas personas in Christo, unam proprii Filii, alteram adoptivi, et unam veri Dei, alteram nuncupativi, quia adoptio et proprietates in uno filio Dei ad unum Patrem nullatenus poterit esse, nec idem potest esse verus Deus et nuncupativus, sicut tua sanctitas optime agnoscere poterit. Dicit quod homo adsumptus a Filio Dei adoptivus sit propter adsumptionem... Alio quoque argumento nititur, asserens, non posse adsumptum hominem proprie esse filium Dei, quia de substantia (320) Patris non sit natus...»

«Stultissimum est altissima Dei misteria humanis ratiunculis investigare vellet et nostrae infirmitatis dicioni subicere; et quod nobis impossibile est, impossibile Deo esse extimare, cui omnia possibilia sunt, qui omnia que vult facit in celo et in terra...».

LEVISON (315 i 159) fa referència a dos estudis de Bernard CAPELLE; en el primer, *L'origine antiadoptioniste de notre texte du symbole de la messe*, dins «Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale», 1 (1929), 7-20, el benedictí belga recorda amb Walafrid Strabo (MIGNE, PL 114, col. 947) que «apud Gallos et Germanos, post deiectionem Felicis heretici, sub gloriosissimo Carolo, Francorum rectore, damnati, idem Symbolum latius et crebrius in missarum cepit officii iterari» (11); i en el segon, *Alcuin et l'histoire du symbole de la messe*, dins la mateixa publicació, VI (1934), 249-260, a base de la lletra d'Alcuí a Beatus de Liébana, precisa que Alcuí hauria trobat en la fórmula de fe, cantada a Irlanda i a Anglaterra després de l'evangeli de la missa, un argument de pes contra FelIU d'Urgell; per això introduí el mateix text i costum litúrgic en la celebració palatina, la qual, pel pes de la cort, s'anà estenent arreu de l'imperi.

No cal dir que hom es pot preguntar si aquell símbol no fou imposat a les regions de Gòtia i en particular a la Seu d'Urgell per Leidrat de Lió, en fer-se càrrec del govern del bisbat immediatament després del sínode d'Aachen.

Dins el marc d'aquesta temàtica litúrgica, sigui'm permès de recordar una constatació feta en aquestes pàgines d'ATCA, IV (1985), 456, en relació a l'estudi de Robert AMIET, *Le Liber mysticus de la chapelle de Combret au diocèse d'Elne, XIe siècle*, dins «Études Grégoriennes», XX (1981), 5-68: la que en ple segle XI hom seguia fent copiar per a una capella del bisbat d'Elna, on la festa de la Santíssima Trinitat era solemnitzada llegint com a *Lectio VIII* de Matines, després d'haver-ne llegides de grans Pares antics, un fragment del *De Sancta Trinitate* d'Alcuí, on era repetida una fórmula de fe, si no idèntica, semblant a l'estudiada per Bernard Capelle.

[diria que manca el primer tractat a favor d'Elipand, responnent a la petició d'aquest, abans del 792].

26c. Aquella mateixa lletra era altre cop reeditada, amb notes textuais, per William LEVISON, *England and the Continent in the Eighth Century*, Oxford 1946, 318-323, i amb una petita introducció, en la qual hi ha notícies sobre manuscrits que han conservat escrits contemporanis; també resumeix les successives intervencions escrites dels protagonistes de la controvèrsia adopciana.

27. PAULINI AQUILEIENSIS, *Contra Felicem libri tres*, edidit Dag NORBERG (Corpus Christianorum. Continuatio Medieualis, XCV), Turnhout, Brepols 1990, 144 pp.⁴¹

27a. André WILMART, *L'ordre des parties dans le traité de Paulin d'Aquilée contre Félix d'Urgel*, dins «Journal of Theological Studies», 39 (1938), 22-37.

Paulí fou present en el concili de Regensburg / Ratisbona (juliol 792) i en el de Frankfurt (juny 794), on redactà el *Libellus sacrosyllabus contra Elipandum*; convocà i presidí el concili de Cividale (796-797) i entre el 798 i el 800 redactava els seus tres llibres contra Feliu. L'autor es fixa en la còpia del ms. de París, BN lat. 2846 (25), que el desfcia per una manca de coherència en el text (25-26), mancança que soluciona el Vat., Reg. lat. 192, «l'un des premiers exemplaires qui se repandirent lors de la publication» (26), però dissortadament és mancat del primer plec i d'algun foli; això no obstant, permet de conèixer l'ordre coherent de tres fragments, transcrits a continuació: (28-30; 30-32; 32-35); també presenta i publica els fragments de la lletra dedicatòria salvats en el ms. de París (36-37).

27b. PAULINI AQUILEIENSIS *litterae ad Carolum regem de tribus contra Felicem libris simul missis, a. 800*⁴².

28. AGOBARDI LUGDUNENSIS, *Adversum dogma Felicis (Ad Ludovicum)*, dins *Agobardi Lugdunensis Opera Omnia*, edidit L. VAN ACKER (Corpus Christianorum. Continuatio Medieualis, LII), Turnhout, Brepols 1981, 71-117.

La vàlua d'aquesta obra ve del fet que Agobard, abans d'interpretar, de qualificar i d'impugnar la doctrina de Feliu d'Urgell, copia llargs fragments textuais de la 'cedula' que fou trobada entre les coses de Feliu després de la seva mort, i que contenia la darrera formulació del seu pensament entorn del tema cristològic de la filiació divina de Crist-home.

28a. Josep PERARNAU I ESPELT, *Noves edicions d'antics teòlegs catalans*, dins «Revista Catalana de Teologia», VIII (1983), 488-490.

A base dels fragments de Feliu d'Urgell integrats per Agobard de Lió dins el seu *Adversum dogma Felicis (Ad Ludovicum)*, són assenyalades les línies generals del pensament de Feliu, en el qual hom troba que d'una banda reafirma la unitat de Crist, però de l'altra planteja el problema de la seva filiació com el de la relació entre la humanitat del mateix Crist i el Pare, i així torna a parlar de doble filiació, una entre el Pare i la persona divina del Fill i l'altra entre el Pare i la humanitat de Crist.

41. Cf. «Arxiu de Textos Catalans Antics», XIV (1995), 312-313.

42. DÜMMLER, MGH, *Epist.*, II, 522-525, núm. 17.

SEGONA PART: ESTUDIS DELS DARRERS SEIXANTA ANYS

III. *Scripta de Felice recentioris aevi*⁴³

Les publicacions immediatament anteriors a la Guerra Civil de l'Estat Espanyol dels anys 1936-1939 són poques, però ja s'hi anunciava un canvi d'època.

Troblem, d'una banda, obres generals que poden ésser considerades visions globals del problema entre el 1930 i el 1936. Per la banda francesa, tenim el llibre d'Élie Griffé, *Histoire Religieuse des Anciens Pays de l'Aude. I. Des origines Chrétiennes à la fin de l'époque carolingienne*, París, Picard 1933, 96-103, pàgines dedicades a un dels protagonistes d'aquell conflicte, Nebridi de Narbona, i en particular al «rôle qu'il joua dans la lutte contre l'adoptianisme» (98), sense però altra aportació a cap dels molts aspectes que devia presentar la lluita antiadopciàna en les antigues contrades de l'Aude.

I en l'Estat Espanyol eren publicades el mateix 1936 les pàgines de Zacarías GARCÍA VILLADA, *Historia Eclesiástica de España. Tomo III. La Iglesia desde la invasión sarracena, en 711, hasta la toma de Toledo, en 1085*, Madrid, Razón y Fe 1936, 66-70.

Aquestes cinc pàgines constitueixen un apartat del capítol dedicat a l'adopcionisme, i són presidides pel subtítol *Repercusión del adoptianismo fuera de España. Su condenación*: recorden la situació d'Urgell dins la Marca Hispànica, la presència de Feliiu en el concili de Regensburg-Ratisbona, la posterior anada a Roma, on hauria repetit l'abjuració dels seus errors, en els quals, però, hauria recaigut en tornar a la Seu (66), mantinguts malgrat el nou refús del concili de Frankfurt, després del qual haurien arribat lletres i llibres d'Alcuí i de Paulí d'Aquileia, conservades, i d'altres, perdudes, malgrat les quals «ni por esas dieron su brazo a torcer los herejarcas españoles» (67); també és recordat el nou concili d'Aachen/Aquisgrà, on Feliiu hauria arribat «a fines del 799» (68), i on féu nova abjuració, comunicada als fidels de la Seu mitjançant lletres, ací traduïda al castellà (68-69); Feliiu hauria mort a Lió «entre 800 y 804» (69) i deixat «una escuela», on «parece que se renovaba el error adopciánista» (69-70): «tantas abjuraciones y recaídas del prelado urgelitano hacen concebir una idea bien pobre de su carácter versátil y tornadizo» (70).

Però aquells mateixos anys despuntaven noves aportacions de fonts, com la de

D. DE BRUYNE, *Un document de la controverse adoptianiste en Espagne vers l'an 800*, dins «Revue d'Histoire Ecclésiastique», XXVII (1931), 307-312.

Presentació i transcripció de les quinze anotacions marginals escrites per mà diversa de la del copista en els manuscrits visigòtics de Montecassino, 4 i 19, inicialment un sol volum. L'autor de les anotacions sembla favorable a Elipand, citat en el fragment 5, i en canvi contrari a un Ibinhamdon, que el fragment 11 sembla qualificar de bisbe (remarquem que l'únic personatge amb nom àrab que compareix en la controvèrsia és contrari a Elipand). (Cf. «Zeitschrift für Kirchengeschichte», 81 (1970), 9, nota 133).

43. Cf. José Antonio RIESTRA, Amalia RIESTRA, *Bibliografía sobre el adoptianismo español del siglo VIII: 1951-1990*, dins «Scripta Theologica», XXVI (1994), 1093-1152; al final de la present segona part hi ha resum de l'aportació d'aquesta bibliografia.

També cal assenyalar la compareixença durant aquells anys d'un dels autors que després de les dues guerres dels anys 1936-1945, més s'ocuparien del problema adopcià, el malaguanyat amic Juan Francisco Rivera Recio, el qual, centrada certament la seva atenció en la pròpia ciutat i església de Toledo (Feliu resultava, doncs, per a ell una figura marginal), encetava les publicacions sobre el tema amb *La Maternidad divina de María en una controversia cristológica española de fines del siglo VIII. Ensayo de teología histórica* (Publicaciones de la Academia Bibliográfica Mariana), Lleida 1933, 5-37; amb *La controversia adopcionista del siglo VII y la ortodoxia de la liturgia mozarabe*, dins «Ephemerides Liturgicae», XLVII (1933), 506-536; i amb *La doctrina de la adopción de Cristo-hombre y sus argumentos en los escritos adopcionistas del siglo VIII*, dins «Revista Eclesiástica», VIII (1934), 641-657; IX (1935), 3-17 i 129-139.

Aquestes darreres pàgines són estructurades en forma de tesi teològica a demostrar a base de doctrina bíblica, patristica, litúrgica i de raons teològiques; Feliu hi és constantment citat, però mai estudiat en particular; només en les pàgines 135-136 del darrer dels articles esmentats és recordat el seu argument basat en 1Cor XI, 3: «omnis viri caput Christus» que permetria d'aplicar la connaturalitat capcos, Crist-cristians, i deduir-ne l'adopció de Crist-home-cap; també el basat en el fet que la Bíblia és farcida de denominacions poc elevades i honorables atribuïdes a Crist, d'on es deduiria la legitimitat d'aplicar-li la d'adopció.

José MADOZ, *Los «Excerpta Vincentii Lirinensis» en la controversia adopcionista*, dins «Revista Española de Teología», III (1943), 475-483.

José MADOZ, *Excerpta Vincentii Lirinensis, según el códice de Ripoll, n. 151, con un estudio crítico introductorio* (Estudios Onienses, I/I), Madrid 1949, 158 pp.

Aquests 'excerpta', conservats, tal com diu el primer d'aquests dos títols de Madoz, a Barcelona, ACA, *Ripoll 151*, no tenen referència directa a Feliu, ans a la crisi nestoriana. D'altra banda, l'autor, interessat pels 'excerpta' en ells mateixos i per llur relació amb el símbol *Quicumque* (65-90 del llibre), ni tan sols es formula, en el capítol dedicat al manuscrit (91-96), una pregunta òbvia: a què podia obeir la presència d'aquesta obra a Ripoll en el segle XI, sinó a l'interès envers un tema que seguia viu, almenys en el record? Per què l'única explicació possible ha d'ésser la d'haver estat copiat «de algún arquetipo de San Víctor de Marsella»? (92 del llibre) I una altra pregunta: d'on li havien arribat a Elipand aquests extrems, l'única presència dels quals és justament a Catalunya?

Mateo del ÁLAMO, *Los comentarios de Beato al Apocalipsis y Elipando*, dins «Miscellanea Giovanni Mercati». II: *Letteratura medioevale* (Studi e testi, 122), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana 1946, 16-33.

La referència a Feliu és mínima: la frase d'Alcuí a Feliu, dient-li que només la paraula 'adopció' aparta de l'Església ell i els seus seguidors (29, nota 53); però és més interessant de preguntar-se si la presència de *Beatus* a la mateixa Seu d'Urgell i a d'altres llocs de Catalunya no és un dels components de la campanya anti-adopciana.

Émile AMANN, *L'époque carolingienne*, dins *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, VI, París, Bloud et Gay 1947, 129-152, en especial 135-136 i 145-150.

Émile AMANN, *L'adoptianisme espagnol du VIII siècle*, dins «Revue de Sciences Religieuses», XVI (1936), 281-317.

L'article del 1936 serví de base al capítol del llibre. L'autor presenta ací una exposició, en la qual fa encaixar en llur successió cronològica els diversos elements d'aquella crisi, doctrinals, polítics i institucionals. De fet, en un moment determinat de la controvèrsia adopcionista, Alcuí escriu la seva primera lletra a Felii, i Elipand demana al bisbe d'Urgell el seu parer sobre què cal pensar de la humanitat de Jesucrist. La resposta de Felii és favorable a Elipand. En conseqüència, el 792 Carlemany convoca Felii a Ratisbona a donar explicacions; Alcuí li adreça una nova lletra; el rei envia Felii a Roma, on aquest jura que no donarà a Jesús el títol de Fill adoptiu; torna a Hispània, però a la zona ocupada pels sarraïns i, només després de dificultats militars carolíngies, a la Marca Hispànica, a la Seu d'Urgell. Rei i papa, amb lletra prèvia d'aquest, convoquen el Sínode de Frankfurt el 794, el qual formula dos documents, basats, respectivament en la *Bíblia (Libellus sacrosyllabus)*, i en els Pares de l'església. Alcuí adreça als monestirs de la Gòtia el *Libellus adversus Felicis haeresim*. Entorn el 797, Felii elabora un tractat, resposta a la lletra d'Alcuí del 793: hi empra la fórmula 'Deus nuncupativus', que encara esvera més Carlemany. En Sínode de Roma, dels darrers mesos del 798, Lleó III anatematitza Felii, si no renuncia a la seva opinió herètica. Leidrat de Lió, Nebridi de Narbona i Benet d'Aniana són enviats a la Gòtia i a Felii d'Urgell i s'entornen enduent-se'l amb ells. La disputa d'Aquisgrà, la primavera del 800 (!), durà una setmana, fins que Felii es declarà vençut pels testimoniatges patristics. Fou confinat a Lió, on morí entorn el 818; el darrer escrit de Felii fou refutat per Agobard.

Leo SCHEFFCZYK, *Das Mariengeheimnis in Frömmigkeit und Lehre der Karolingerzeit*, Breslau 1947; i (Erfurter Theologische Studien, 5), Leipzig, St. Benno-Verlag 1959, XXIV i 530 pp.

S'ocupa de Felii d'Urgell en les pàgines 72-77: Recorda la qualificació d'Albert Hauck⁴⁴ i afegeix que no és just d'equiparar-lo a Elipand, car el cap teològic de l'adopcionisme és Felii: els seus escrits són de gran profunditat i precisió. L'autor basa la seva exposició en els *Contra Felicem libri VII* d'Alcuí i es fixa en el qualificatiu 'Deus nuncupativus', atribuït per Felii a Crist en el *Libellus* del 797, perdut; Alcuí hi veïa nestorianisme, en virtut del qual, sempre segons Alcuí, Felii només per por no hauria negat que Maria fos Mare de Déu. En realitat, Felii emprava els títols de 'mater', 'virgo' i sobretot 'ancilla', aquest relacionat amb el de 'servus' per a Crist (73), car d'una 'ancilla' només en podia néixer un 'servus' (74); la interpretació de les dues genealogies [cf. més amunt els resums dels articles de José Madoz] es basaria en la idea, també nestoriana, de la «Bewährungslehre = doctrina de la probació [com en pedra de toc]» (74-75). Maria, doncs, no hauria estat ni mare del Fill adoptiu, ans només la d'un pur home, després esdevingut Fill adoptiu, i només seria esmentada en la genealogia carnal de Mateu, molt per sota David, anella a fi que Jesús fos fill de David (75-76). Per contra, en la *Confessio fidei Aquisgranensis*, Felii acceptava que la formació de Jesús home en la sina de Maria coincidí cronològicament amb la unió amb el Logos i amb la constitució de la vera

44. Les pàgines d'aquest autor són resumides més avall, en el lloc corresponent a l'any 1952 (455, nota 45); vegeu també la nota següent.

filiació divina i emprava el sintagma ,gloriosa Virgo' (76-77 [també emprat per Feliu en la *Cedula* de Lió, tal com hom pot veure unes quantes línies més avall]). Segons el *Liber contra haeresim Felicis*, Feliu i els seus, com Nestori, negarien que Maria «vere Filii Dei esse genitricem, sed cuiusdam adoptivi filii» (86). Segons els *Contra Felicem Urgellitanum episcopum libri VII*, Alcuí segueix propugnant la seva doctrina a base del títol de ,Deigenitrix', títol que no seria atribuïble a Maria, si en la seva humanitat Jesús només fos fill adoptiu de Déu; i contra la insistència de Feliu en el títol d',ancilla', Alcuí subratlla que àdhuc humanament Maria era de raguèlia reial (87-88). En la ,cedula' pòstuma de Feliu, Agobard de Lió es fixà en una frase abans no usada: «...gloriosa virgo Dei et hominis genitrix... aliter tamen Dei genitrix et aliter hominis...» (94), i la refusà perquè així Maria no hauria estat pròpiament Mare del Fill de Déu, ans només «Dei matrem gratia et dignatione divinitatis factam», amb la qual cosa no hauria estat biològicament Mare de Déu i, en conseqüència, hi hauria doble maternitat i doble persona de Crist (95).

Anys després, Scheffczyk resumiria els resultats d'aquell estudi en unes pàgines del seu *Mariens Stellung im Heilswerk nach Zeugnissen der Karolingerzeit*, dins una publicació col·lectiva de la Facultat de Teologia de Munic: *Die Heilsgeschichtliche Stellvertretung der Menschheit durch Maria*, herausgegeben von Carl FECKES, Paderborn, Schöning 1959, 144-163: (d'acord amb la reafirmació de l'única persona, la divina, en Crist), l'autor, amb referència explícita a Feliu d'Urgell, recorda que hom subratllà que Maria fou ,vera Dei genitrix (non nuncupativa)', ,Dei et hominis genitrix', i, doncs, cresqué el culte envers Maria en tant que Mare de Déu (146-147), de la qual hom també accentua que concebé ,audiendo et credendo', i que estigué sempre al costat del Fill, servint-lo com a serventa (147-148); i encara més ençà, l'autor retornaria al tema en un recent article, justament dedicat a Feliu d'Urgell, dins el *Marienlexikon*, II, resumit en el darrer apartat d'aquest butlletí bibliogràfic (486-487).

Pere PUJOL [I TUBAU], *La cultura pirenaica en la Alta Edad Media*, dins «Pirineos», IV (1948), 385-407.

Són dedicades a Feliu les pàgines 387-391. La seva doctrina hauria estat «producto genuino, al parecer, del contacto cristiano-musulmán» i ell «si no su principal fautor, a lo menos su propagador de mayor fuerza expansiva» (387); recordats els tres concilis, formula un qüestionari de vuit temes a esbrinar en el futur: 1. Els fets del 792 entorn al concili de Regensburg / Ratisbona, a la professió de fe de Roma i al retorn a la Seu i a l'Espanya musulmana; 2. L'escrit del 793 anterior al concili de Frankfurt; 3. La represa de la controvèrsia després de Frankfurt i el concili de Roma del 798; 4. La presència «de buen grado» de Feliu al concili d'Aachen / Aquisgrà; 5. Nova professió de fe i compromís futur davant el concili; 6. Domicili forçat i *Confessio fidei*; 7. Solució imposada a la Seu d'Urgell per Leidrat; i 8. El document de donació de Leidrat a Tavèrnoles i el final de l'adopcionisme a la Seu. Pervivència de la fama.

Raimon d'ABADAL I DE VINYALS, *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia Visigoda*. Discurso leído en la recepción pública de D. R. de A y de V. en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el día 18 de diciembre de 1949, Barcelona 1949, 9-176.

Les primeres pàgines, fins a la 50, són dedicades a preliminars, el primer dels quals és l'ocupació àrab (9-17) i la situació religiosa novament creada: continuïtat de l'antiga organització eclesiàstica (19), però amb separació entre els dos poders i consegüent llibertat eclesiàstica en el nomenament de bisbes i convocatòria de concilis (20); aquesta supervivència desembocà en progressiva decadència (21) i en la pèrdua del territori de dues províncies (Narbonesa i Tarragonesa), reacció a la qual hauria estat l'adopcionisme d'Elipand. Amb la invasió musulmana s'hauria invertit la situació de la Narbonesa: abans part de la Gàl·lia integrada en el regne visigòtic, ara allargant el regne franc fins al sud dels Pirineus; de fet, el 769, la Narbonesa era reintegrada a França (23-28). La nova situació anà acompanyada d'un renaixement religiós, sobretot monàstic, centrat en Benet d'Aniana, nat Witiza (29-37); hi hagué àdhuc un intent franc de captació de l'església visigoda mitjançant la fracassada missió centrada en Egila (en col·laboració amb Migètius), cosa que revifà la consciència de les prerrogatives de Toledo (38-50). Les pàgines 51-69 resumeixen els orígens de l'adopcionisme en l'atac de Beat de Liébana a Elipand contra la professió de fe del sínode de Sevilla i contra el primat que el presidí; aquest darrer hauria estat el problema de fons. En la zona carolíngia el problema va lligat a la gran personalitat de Feliu d'Urgel (71-73) i el provocà la lletra d'Elipand a Feliu (entre el 786-790) (75); era, de més a més, un nou vincle amb la Marca Hispànica, que es començava d'escapar de Toledo (76-77); per la banda contrària, la carta d'Alcuí a Feliu del 789 era un mitjà per a decantar-lo cap al regne del Nord (78). El tractat de Feliu favorable a l'adopcionisme provocà el concili de Regensburg / Ratisbona, on Feliu fou conduït, com també la posterior confirmació a Roma de l'ortodòxia, contrària a Feliu, el retorn d'aquest, però a zona musulmana (79-80). El concili de Frankfurt 794 fou la resposta franca a les lletres dels bisbes d'Hispania als del regne de Carlemany i a aquest (86-96), lletres que comportaven un reconeixement de l'autoritat del futur emperador; aquest les envià al papa, alhora que convocava aquell gran concili (97), del qual emanaren tres documents: la carta de resposta de Carlemany; el *Libellus sacrosyllabicus* dels bisbes italians; l'*Epistola synodica* dels del regne franc; el papa Adrià, per la seva banda, trameté una carta (104), contemporània i independent del concili (109). Aquest deixava ben clara la voluntat d'ofegar l'error en els regnes de Carlemany (per tant, en la Marca d'Hispania) (110), la qual, com la Septimània, hi resultava més integrada (111). Però la difusió de la doctrina adopcionista feia el seu curs i tres anys després de Frankfurt, Alcuí es tornava a esverar i escrivia tant a Carlemany com a Feliu (117); la resposta d'aquest fou «una denegació absoluta», que deduïa de l'adopció «consequencias hasta entonces esquivadas» (120) com la que Crist-home no fou Déu. Hom posà en marxa una campanya múltiple: Alcuí escriví a Elipand el 798; el rei envià Teodulf d'Orleans i Leidrat, com a «missi dominici» a Septimània; feu reunir a Roma un concili sota Lleó l'octubre del mateix any; Alcuí reforçà la seva relació amb Benet d'Aniana i, doncs, l'influx a Septimània; Paulí d'Aquileia escriví els seus tres llibres contra Feliu; era l'estiu del 799 (124-143). Simultàniament, Alcuí redactava els seus *Adversus Felicem libri VII*. Hom intentà més: fer comparèixer Feliu mateix davant un nou concili: fou l'èxit de Leidrat, novament «missus», ara sol, a la Seu d'Urgell; donà garanties a Feliu, i aquest el seguí a Aachen / Aquisgrà (144-146), on la confrontació amb Alcuí, coneguda per tres narracions, durà una setmana entre maig i juny 799 (147-150). El resultat fou la lletra de Feliu a

l'església d'Urgell, que portà a Septimània i a la Marca una tercera missió de Leidrat, Benet d'Aniana i Nebridi de Narbona (153), alhora que Alcuí publicava els seus *Adversus Felicem libri VII* i després *Adversus Elipandum libri IV* (164). Feliu passà els darrers anys a Lió, on, després de mort, li fou trobada la 'cèdula'; amb el llibre d'Agobard contra aquesta darrera versió es clouria el tema (164), entre d'altres raons, perquè d'Abadal considera falsa la donació de Sant Serni d'Ardèvol a Tavernoles que hauria estat feta per Leidrat en començar el segle IX (160-161). Dins l'exposició, l'autor deixa anar un judici seu sobre Feliu: «...en el amor propio y en la vanidad hay que buscar las causas originarias de la tozudez de Félix» (120).

Ramon d'ABADAL I DE VINYALS. *Catalunya Carolíngia*. Volum III. *Els Comtats de Pallars i Ribagorça*, Primera part, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1955, 80* i 226 pàgines; Segona part, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1955, 227-556 pp.

En la primera part, d'estudi, l'autor esmenta la crisi doctrinal entorn a Feliu d'Urgell per la seva relació amb la inestabilitat de la frontera entre regne franc d'Aquitània i zones controlades per caps musulmans (77-90), inestabilitat que canviaria quan el 800 la conquesta de territori de Catalunya entraria en els plans estratègics del dit regne, que d'una banda arribaria a Barcelona, reconquerida el 801, i de l'altra, contemporàniament, el Pallars i la Ribagorça eren alliberades per uns comtes francs que actuaven «en nom i interès propi» (90). De fet, immediatament, el 806-814, començarien les concessions a canvi de «pro domno imperatore, ejusque filio Holodogo rege... Dominum exorare» (281), i els documents serien datats d'acord amb els reis francs (280).

Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *La batalla de l'adopcionisme*, dins *Història dels catalans*,² dirigida per Ferran SOLDEVILA. Volum II: *La pre-Catalunya (segles VIII, IX, X i XI)*, Barcelona, Editorial Ariel 1970, 612-626.

Una quinzena d'anys després del discurs de recepció en la Reial Acadèmia de Bones Lletres, el mateix Raimon d'Abadal feia un resum de la seva posició entorn Feliu d'Urgell. Les primeres pàgines presenten el problema de l'adopcionisme en general (612-614), en el qual veu, primer, una gran consciència de la superioritat de la Seu de Toledo, fins a la pretensió d'infal·libilitat; després, la intemperància dels protagonistes (Elipand de Toledo, Beatus de Liébana); i, finalment, una certa repercussió política, que propicià la independència eclesiàstica del regne astur i de la nova seu primada, Oviedo. A Catalunya, per contra, i en concret a la Seu d'Urgell, «hi hagué un vigorós moviment a favor de l'adopcionisme», personificat en Feliu d'Urgell (614). Arribat al nou protagonista, d'Abadal recorda les seves sempre reconegudes qualitats personals, el gran ressò de 'l'heretgia feliciana' per tota la Marca i Septimània, i la relació de Feliu amb Claudi de Torí (614-615); l'autor afirma: «Més que d'un punt dogmàtic..., allò que es debatia era si les terres catalano-septimanas havien de seguir integrades a l'Església toledana o incorporar-se a l'Església franca» (614), afirmació que el condueix a plantejar un tema més general: el «de l'adaptació de la geografia eclesiàstica a la geografia política, que els historiadors sovint han negligit: descuit que estimo greu...» (618). A partir d'ací, d'Abadal desgrana els esdeveniments dels anys 786? (o 790?)-799: lletra d'Elipand a Feliu demanant-li parer sobre «si Jesucrist home era fill adoptiu de Déu o propi», a la qual Feliu hauria respost amb 'uns llibres'; ací hauria intervingut Alcuí amb una primera lletra a Feliu, el qual hauria reaccionat amb 'nous llibres' (618); per això fou conduït al concili de Regensburg-Ratisbona del 792, on també hauria

estat present Benet d'Aniana; la condemna de Regensburg fou seguida d'un 'llibret ortodox' escrit per FelIU a Roma i col·locat a tall de *Confessió de fe* damunt l'altar de la confessió (618-619). La continuació de la controvèrsia entre Elipand i Beat de Lièbana desembocà en el concili de Frankfurt del 794, mentre a la Marca i a Septimània es formaven els partits felicià i anti-felicià, aquest conduït per Benet d'Aniana (619-622). Després de Frankfurt, Alcuí escriví una nova lletra a FelIU: «només la paraula d'adopció' et separa», a la qual FelIU respongué amb un *Libellus ad Carolum regem*, que esverà Alcuí, el qual recorregué tant a Carlemany com a Elipand; som el 798, moment en què s'hauria realitzat la 'missió' de Teodulf d'Orleans al seu país d'origen, amb finalitats de reforçament de l'ortodòxia (624); també fou convocat nou sínode a Roma, el mateix 798, i el d'Aachen-Aquisgrà «molt probablement» el 799, on FelIU fou conduït 'voluntàriament' per Leidrat de Lió i d'on isqué amb nova confessió de fe; ja no tornaria a Urgell, ans a Lió, sota Agobard, on hauria seguit repensant la seva doctrina (625-626).

J. Allen CABANISS, *Agobard of Lyons*, dins «*Speculum. A Journal of Mediaeval Studies*», XXXVI (1951), 50-76.

Visió de conjunt de vida, actuació pública i obra escrita d'Agobard, en la qual el *Liber adversum dogma Felicis* ocupa només una mínima part: és objectivament presentat, bo i afegint que, subjectivament, era per a Agobard una forma de respondre a l'acusació que havia tractat FelIU d'Urgell massa suaument i, doncs, no havia actuat amb la deguda decisió contra l'heretgia (54).

J. Allen CABANISS, *The Heresiarch Felix*, dins «*Catholic Historical Review*», 39 (1953), 129-141.

Narració lineal dels principals esdeveniments des del punt en què Elipand implicà FelIU en la controvèrsia entorn l'adopció, i dels seus moments bàsics; al final hi ha un intent de judici del personatge, la darrera paraula del qual és: «...we see a trace of cowardice in a preference for peace at the price of truth» (141).

Albert HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*. Zweiter Teil: *Die Karolingerzeit*,⁶ 1952 (la primera edició fou publicada a Leipzig 1900), 293 ss.

Encara que el text sigui de darreries del segle passat, crec que cal recordar-lo perquè segueix influent en els autors contemporanis; en podria ésser exemple, l'elogi de FelIU d'Urgell: «...in gewissem Sinne ist er der letzte altkirchliche Theologe»; també cal recordar, perquè per ventura no ha pogut ésser corregida, la interpretació de fons que fa de la doctrina de FelIU, i que tradueixo: «Qui vulgui entendre la seva doctrina, no ha de basar-se en les fórmules adopcionanes. El punt central de les seves conviccions es trobava en la doctrina: Crist és el redemptor, perquè ell és el segon Adam» (294).⁴⁵

45. Atesa la novetat que, encara ara, presenta l'observació d'Albert HAUCK entorn el nucli central de les posicions de FelIU d'Urgell, crec que s'ho val de transcriure-la de forma literal: «Wenn man seine [*de FelIU*] Lehre verstehen will, so darf man nicht von den adoptianischen Formeln ausgehen: sie waren für ihn nur Folgesätze. Der Mittelpunkt seiner Überzeugungen lag in dem Gedanken: Christus ist der Erlöser, weil er der zweite Adam ist. Ihm verdanken die Gläubigen die Neugeburt, wie sie durch die erste Geburt von Adam abstammen. Als der neue Mensch aber musste der Erlöser durch alles Menschliche hindurchgehen. Demgemäß lehrte Felix, er sei von Ewigkeit her erwählt, als Knecht geboren, in der Taufe adoptiert, dadurch aus dem Tode erweckt, ja vergottet; aber die Vergottung habe

Paul LEHMANN, *Das Problem der karolingischen Renaissance*, dins *I Problemi della Civiltà Carolingia*. 26 marzo - 1 aprile 1953 (Settimane di Studio del Centro italiano di Studi sull'Alto Medioevo, I), Spoleto 1954, 309-358.

L'autor només dedica una observació al nostre tema: Feliu s'hagué d'encarar amb Roma i amb Carlemany, Alcuí, Paulí d'Aquileia, Richbold de Trêveris i Teodulf d'Orléans. El conflicte plantejat per ell i per Elipand desensonyà els teòlegs francs, els obligà a reflexionar i a defensar llurs posicions (344-345).

Bartomeu XIBERTA, *Tractatus de Verbo Incarnato*. I. *Introductio et Christologia*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1954, 48 i 210.

En aquestes pàgines, el nostre teòleg sintetitzava el nucli doctrinal d'un adopcionisme, que ell atribuïa indistintament a Elipand i a Feliu: «...dependenter a nestorianismo qui in regionibus ab arabibus invasus pullulabat sub finem aetatis patristicae suscitata est in Hispania specialis controversia de relatione Christi hominis ad Deum... Horum doctrina huc ferri videtur: Quandoquidem humanitas Christi distinctas servat omnes proprietates nostrae naturae humanae, servare quoque debet eam habitudinem ad Deum quae nobis utpote creaturis convenit; haec autem non est relatio filiationis naturalis, quae propria est Verbi, sed filiationis adoptivae et servitutis.» I a 220: «Quae doctrina aliud non esse videtur quam inconsiderata applicatio doctrinae calchedonensis intellectae secundum placita scholae antiochenaе. Ecclesia catholica cum profiteatur naturam humanam in Christo manere integram et inconfusam, propterea in ea vindicat omnes proprietates invariabiles humanitatis et praesertim proprias operationes; adoptiani addiderunt propriam habitudinem ad Deum. Et inde concluderunt: Quoniam habitu naturae humanae ad Deum est habitu servitutis et (si accedant dona supernaturalia) filiationis adoptivae nullo autem modo filiationis naturalis, propterea Christus homo est Dei servus et filius adoptivus. Minime admittebant formulam praecursorum Nestorii: "Christus duo filii et duo domini"».

Bartomeu M. XIBERTA, *Enchiridion de Verbo Incarnato*. *Fontes, quos ad studia theologica collegit* B. M. X., Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1957, 810 pp.

L'apartat dedicat a Alcuí transcriu quatre fragments del *Adversus haeresim Felicis* (710-711), dinou del *Contra Felicem Urgellitanum episcopum libri septem* (711-714); el dedicat a Paulí d'Aquileia en reporta setze del *Contra Felicem Urgellitanum episcopum libri tres* (715-718); i el d'Agobard de Lió, set del *Adversus dogma Felicis Urgellitani* (718-720).

---

nicht bewirkt, dass er aufhörte Mensch zu sein; alles Menschliche sei ihm geblieben, deshalb habe er für sich gebetet, habe er vor dem Tode gesagt, im Tode sich selbst an Gott dahingegeben, ja bleibe er in Ewigkeit Gott unterworfen. Es ist klar, dass die adoptianische Behauptung nur ein Glied in dieser Kette ist. Sie hatte nicht entfernt den Zweck, die Gottheit Christi zu leugnen: hier war Felix so unbezweifelnd orthodox als irgend ein anderer Zeitgenosse. Auch die Einheit der Person des Erlösers wollte er so wenig auflösen als seine Gegner: seine Sätze waren religiös motiviert: Christus musste durch alles Menschliche hindurchgehen, weil alles, was er that und was ihm widerfuhr, unmittelbar auf die Christen übertragen wird: seine Erwählung, Adoption, Vergottung ist die ihre.

«Das waren altkirchliche Ideen, welche für Felix noch religiösen gehalt hatten, während sie seinen fränkischen Gegnern zu Schulsätzen geworden waren», Albert HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*. Zweiter Teil,² Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung 1900, 294-295.

Franz Xaver SEPPELT, *Die Entfaltung der päpstlichen Machtstellung im frühen Mittelalter. Vom Gregor dem Grossen bis zur Mitte des elften Jahrhunderts*² (Geschichte der Päpste, II), München, Im Kösel Verlag 1955, 159-200.

El capítol sisè d'aquest volum és dedicat a *Carlemany i els papes* i és completat amb la corresponent bibliografia, en general anterior a la segona guerra mundial, en les pàgines 431-432. L'exposició del capítol insisteix en la relació de superioritat que Carlemany havia imposat constantment en el seu tracte amb Adrià I. La condemnció, en canvi, de l'adopcionisme en el concili de Frankfurt hauria estat un consol per al papa (181). Feliu d'Urgell, teòleg superior a Elipand de Toledo, hauria proporcionat a Carlemany la justificació que ell s'ocupés de l'afer, ja que era súbdit seu, tant a Regensburg 792 com a Frankfurt 794; però l'episcopat hispànic no es sotmeté (182). Les indicacions de Carlemany al papa Lleó III en relació a Feliu d'Urgell (Sínode Romà del 798) haurien estat manifestacions claríssimes del seu sistema teocràtic, que incloïa intervencions directes en afers exclusivament eclesiàstics, que, però, no resolgueren el problema (195-196).

Louis BROU, *Bulletin de Liturgie Mozarabe, 1936-1948*, dins «Hispania Sacra», II (1949), 459-484.

Un dels apartats d'aquest butlletí s'intitula *L'orthodoxie de la liturgie mozarabe* i recorda la bibliografia dedicada al dit tema fins al llindar de la Guerra Civil espanyola (461-462); de més a més resumeix la nomenclatura del *Libellus Orationum* tarragoní o *Oracional de Verona* en relació a les denominacions amb què hi és expressada l'encarnació del Verb (465).

Lluís SERDÀ I PRATS, *Liturgia y adopcionismo*, dins «Ausa», II/15 (1956), 213-217.

Feliu d'Urgell seria la figura que encarnaria «el espíritu tradicional visigòtic contra las imposiciones francas» (213) en aquella lluita entre estat visigòtic i regne franc, en la qual la litúrgia era un element important. Les edicions crítiques de textos litúrgics visigòtics demostren que «las expresiones ,adoptivus homo' y ,adoptata caro' eran frecuentes en ella» (214); si, doncs, la litúrgia visigòtica era un argument a favor de l'adopcionisme, calia substituir-la per la del regne franc en tots els punts en què se n'apartava; la raó: «auctores magis sequendos eligimus, in quibus et fides rector, et veritas apparet manifestior» (215); aquest autor era sant Gregori el Gran (216); i així, a partir d'aquell moment la litúrgia de les esglésies hispàniques estigué en línia amb la de Roma i de Milà (217).

Jesús SOLANO, *El Concilio de Calcedonia y la controversia adopcionista del siglo VIII en España*, dins *Das Konzil von Chalkedon. Geschichte und Gegenwart*, herausgegeben von Aloys GRILLMEIER, Heinrich BACHT. II. *Entscheidung um Chalkedon*, Würzburg, Echter-Verlag 1959, 841-871.

L'autor s'hi proposa d'esbrinar les relacions entre l'adopcionisme espanyol i el concili de Calcedònia en la comuna posició anti-monofisita, sota un doble biaix: la possible relació doctrinal i el possible influx de Calcedònia en l'origen de l'adopcionisme (841). El primer aspecte és estudiat a base de fragments, alguns dels quals són de Feliu, tant en les coincidències com en les divergències. Coincidirien en l'afirmació de dues naturaleses i única persona divina en Crist (coincidència que de vegades arriba a la semblança verbal i a la identitat de raonament) i en l'atribució

del mateix error als respectius adversaris: la negació de semblança entre el cos de Crist i el nostre, el seu autèntic ésser humà i la distinció entre les dues naturaleses (846). Semblant comparació és establerta quant a les diferències, i desemboca en aquest resultat: ambdós defensen les dues naturaleses, però llur concepte calcedonià «es muy otro del de la concepción adopcionista»; ambdós professen la unitat personal, però «categóricamente rechaza el concilio que en Cristo haya dos hijos, afirmación que es característica del adopcionismo» (849); més encara, Calcedònia seria «la refutación del adopcionismo por la estricta unidad personal de Cristo y por la negación explícita de que en Cristo haya dualidad de hijos» (850). La segona pregunta és dividida en quatre punts: 1. Els impugnadors contemporanis de l'adopcionisme, què pensaven de les relacions històriques d'aquests? Els acusaven de novetat o de ganes de novetats especulatives: «no parece que entre Calcedonia y el adopcionismo advirtieran relaciones los adversarios contemporáneos de éstos» (854); 2. Els adopcionistes eren conscients de llur relació amb Calcedònia? «...o no conocieron Félix y Elipando al Calcedonense o no le dieron importancia como para apoyarse en él» (857); 3. Conegueren Calcedònia a través de sant Isidor de Sevilla? «El adopcionismo, formado ya por otras causas, acudió a San Isidoro en busca de apoyo sin haber logrado dar con un solo texto que ni aparentemente enseñase la doctrina adopcionista» (866); i 4. L'ambient doctrinal espanyol serví als adopcionistes a establir relacions amb Calcedònia? Aquell ambient és reduït a la *Collectio Canonica Hispana* i als concilis de Toledo posteriors a Calcedònia, en els quals el dit concili és repetidament esmentat; per això l'autor es pregunta com s'explica que els adopcionistes, que coneixien els dits concilis, no es basessin en Calcedònia i respon amb la pregunta de si consideraven llur posició condemnada «en las afirmaciones tan netas de Calcedonia acerca de la unidad personal del Hijo de Dios hecho hombre» (870).

Luitpold WALLACH, *Alcuin and Charlemagne: Studies in Carolingian History and Literature* (Cornell Studies in Classical Philology, XXXII), Ithaca (N. Y.), Cornell University Press 1959, X i 326 pp.

El capítol novè (147-177) demostra, pel mètode de comparació de fragments textuais, que Alcuí és l'autor de la carta de Carlemany als bisbes espanyols (147-158) i de l'*Epistola synodica* (158-165), ambdós textos de resposta del concili de Frankfurt 794 als dits bisbes. No hi ha relació directa amb Feliu d'Urgell.

Rafael SILVA COSTOYAS, *Es posible una filiación adoptiva en Jesucristo? Estudio histórico-doctrinal del Adopcionismo*, dins «Compostellanum», VI (1961), 99-137; VII (1962), 78-96 i 373-418.

L'autor enfoca l'adopcionisme des de tres biaixos: l'històric, el dogmàtic i l'especulatiu o discutit (I/101), cadascuna de les quals té la seva bibliografia. Interessa la primera part, la bibliografia de la qual és a les pàgines I/105-106. Hi ha una presentació dels parers d'autors diversos entorn als orígens de l'adopcionisme (I/111-116), que es concreten en la pregunta de qui en fou el pare, Elipand o Feliu (I/116-117); l'autor s'inclina pel primer, al qual dedica una llarga exposició (I/118-137). Feliu és qualificat de «el amigo más incondicional de Elipando» (II/79) o «el compañero más activo» (II/79) i hauria estat bisbe d'Urgell entre el 783 i el 799. Trobem la narració de la seva compareixença davant el concili de Regensburg i el

papa el 792 (III/376-379); i la de la represa del tema en el sínode romà del 799 i la nova compareixença i deposició en el concili d'Aachen / Aquisgrà (III/380-383).

Edward P. COLBERT, *The Martyrs of Córdoba (850-859): A Study of the Sources*, (Studies in Mediaeval History, N. S., XVII), Washington, The Catholic University of America 1962, XII i 491 pp.

El tercer capítol presenta una narració de tota la crisi adopcioniana sota el títol *The Weakening of Christian Unity during the adoptionist Controversy* (64-85): per a l'autor, l'adopcionisme «would make Christ similar to Mohammed and would make of Christianity a religion similar to Islam» (64); atesa la seva perspectiva, que mira l'adopcionisme en relació a la Còrdova de mitjan segle IX, és normal que FelIU resulti només «another prominent exponent of Adoptionism» (65) o «one of its main protagonists» (76), ja que «seven years before the first council called by Charlemagne to condemn Felix of Urgel, Adoptionism had received a major setback in Spain itself» (70); per això, la seva compareixença a Regensburg (76) o a Aachen (seqüeles incloses) només mereix alguna línia (80-81); en canvi, ocupa algunes pàgines la transcripció i comentari dels paràgrafs, en els quals Elipand informava FelIU dels adopcionians de Còrdova en la *Litterae Elipandi ad Felicem nuper conversum* del 799 (81-84).⁴⁶

Bernhard BISCHOFF, *Aus Alkuins Erdentagen*, dins «Medievalia et Humanistica», 14 (1962), 12-19; i dins *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftenkunde und Literaturgeschichte. II*, Stuttgart, Anton Hiersemann 1967, 12-19.

Després del Concili de Frankfurt, Alcuí rebé l'abadia de Sant Martí de Tours, on trobà una biblioteca ací descrita (13-14); ja abans havia escrita una lletra a FelIU d'Urgell, i ara elaboraria l'hivern del 797-798 l'*Adversus dogma Felicis*, al qual seguirien els set llibres contra el mateix i els quatre contra Elipand, ultra algunes lletres. Un manuscrit que aleshores pertanyia a la dita abadia i ara és a París, BN lat. 1572, permet de conèixer la manera de treballar d'Alcuí en l'aplec de fonts patristiques, en aquest cas del concili d'Efès (16-17).

Jordi VENTURA, *Els heretges catalans*. Carta-pròleg de Miquel BATLLORI (Biblioteca Selecta, 348), Barcelona, Editorial Selecta 1963, 19-33.

El mateix autor qualifica aquestes pàgines com a «res d'altre que el resum de les conclusions del degà de la nostra historiografia» (19), és a dir, de Ramon d'Abadal i de Vinyals. Cal, doncs, que el possible lector conegui l'existència d'aquest resum.⁴⁷

Manuel RIU I RIU, *Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel*, dins «Anuario de Estudios Medievales», I (1964), 77-96.

L'autor comença recordant tres fets: 1. la presència de destacaments militars musulmans fins a Narbona des del 720; 2. la concentració d'hispana a Septimània, sobretot després de l'ocupació franca de Narbona el 759; 3. i el començament de la

46. Vegeu el títol corresponent a la nota 38.

47. Vegeu més amunt el resum corresponent a l'any 1949.

reconquesta al sud dels Pirineus des del 778. Hi hagué, doncs, repercussions de l'ocupació musulmana, però també 'normalització' després del 778, aquesta manifestada en l'elecció de Feliu, un 'hispan', a bisbe d'Urgell (81-82). Ací comencen les hipòtesis: Feliu hauria estat monjo (potser abat) de Tavèrnoles (potser el Fidelis [a qui el 785 Elipand havia adreçat una lletra]); hauria elaborada «una doctrina de origen monàstic, de neta raiz visigoda, surgida en las tierras de Urgel... y motivada por la necesidad de explicar... a los musulmanes, o a los cristianos influidos por el islam, el dogma trinitario» (82), doctrina que hauria pogut ésser predicada lliurement, ni que fos perquè donava bons resultats (83-84). Tret personal de Riu és el d'entrellaçar problema adopcionista i reforma monàstica carolíngia; i així recorda el capitular del 789 i la documentació complementària encaminats a una vida monàstica més autèntica; gairebé simultàniament, entre el 789 i el 792 «los acontecimientos debieron precipitarse» (86), i Feliu fou conduït a Regensburg i a Roma, on abjurà, i tornà a la Seu, però seguí i passà la frontera vers Espanya; la nova defensa de l'adopcionisme provocà la lletra d'Alcuí del 793, en part ací traduïda (87), i el concili de Frankfurt del 794, que refusà l'adopcionisme i reforçà la reforma monàstica (88-89). La insistència dels 'hispani' en la doctrina adopciana, el tractat de Feliu, que esverà Alcuí, i el concili de Roma del 798 desembocaren en la nova conducció de Feliu, ara a Aachen-Aquisgrà i a la seva nova condemnció, retractació i domicili forçat a Lió; la lletra amb què Feliu informava del resultat d'Aachen anava adreçada a noms que es troben en la donació que Leidrat, encarregat del bisbat d'Urgell, féu de Sant Serni d'Ardèvol als monjos de Tavèrnoles; Riu, distanciant-se d'Abadal, defensa que el dit document fou posteriorment (s. XI?) interpolat, però que no és fals (95).

Manuel RIU I RIU, *El adopcionismo: una herejía cristológica en la España islamizada*, dins Émile AMANN, *Los carolingios* (Historia de la Iglesia, VI), Valencia, Edilsa 1975, 521-535.

Les primeres pàgines són una contraposició al parer de Ramon d'Abadal, el qual s'hauria reafirmat a considerar l'adopcionisme d'origen toledà; Riu reafirma, primer, «la importancia del monacato hispano tradicional y prebenedictino en este papel» de terrer productiu de l'adopcionisme, sobretot per la manca de control sobre els monjos itinerants (522); i concreta: «el origen de la doctrina adopcianista y de sus primeros propagadores no hay que estudiarlos, pues, en función de Córdoba y de Toledo..., sino en relación con la expansión hacia el Pirineo Oriental de los carolingios» (534); Feliu, doncs, seria el mestre d'Elipand (523-524). Les sis pàgines següents en reproduïxen altres tantes de l'article acabat de resumir (525-530 = 82-84, 86-88 i 90-93). Al final, l'autor recorda els darrers anys de Feliu a Lió, la 'cèdula' i la refutació pòstuma que li dedicà Agobard (535).

Manuel RIU I RIU, *Entorn de l'origen de l'adopcionisme en el monacat visigòtic pirinenc*, dins SPANIA. *Estudis de l'Antiguitat Tardana* oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas (Sèrie Il·lustrada, 12), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1996, 225-228.

Aquestes pàgines comencen recordant la divergència entre l'autor i Ramon d'Abadal i de Vinyals entorn l'origen de l'adopcionisme. L'autor formula així la seva tesi: Feliu d'Urgell hauria estat «iniciador i impulsor de l'adopcionisme»; i en aquestes pàgines reconstrueix la successió dels esdeveniments. La idea teològica bàsica, elaborada en el monestir de Tavèrnoles, respondria a la necessitat de plede-

jar davant els musulmans que el cristianisme no és politeista, car Crist només hauria estat fill adoptiu de Déu Pare. L'èxit de l'activitat missionera de Feliu i de la seva doctrina l'elevà a abat de Tavèrnoles i poc abans del 782 a bisbe d'Urgell. Entorn el 784 hauria convençut Elipand, però ni el dubtós sínode de Narbona 788 ni la lletra d'Alcuí 789 no haurien fet cap objecció a Feliu. Les dificultats haurien començat entorn el 791, i es concretaren en els escrits i les condemncions, ja conegudes, entorn els sínodes tant de Roma (en el del 798 haurien estat rebutjades «les idees de Feliu sobre la Trinitat»: 226), com del regne carolingi (Regensburg, Frankfurt, al qual sembla que l'autor fa assistir Feliu, i Aquisgrà). La *Professio fidei* de Feliu en el darrer sínode fou tramesa a Urgell a fi de reconduir els seguidors a l'ortodòxia, mentre el mateix Feliu a Lió seguia repensant la doctrina, que concretà en forma de catecisme amb preguntes i respostes, ja mort Feliu trobat i refutat per Agobard de Lió; aquestes pàgines s'acaben transcrivint algunes de les preguntes.

Donald BULLOUGH, *The Age of Charlemagne*, Londres, Elek Books Ld 1965, 212 pp.

Narració divulgativa i considerablement il·lustrada, també dels esdeveniments de la dècada 791-800, amb particular esment a la intervenció d'Alcuí. La imatge 27 ofereix part d'una pàgina de les *Acta Concilii Ephesini*, de París, BN lat. 1572, on hom pot veure aquelles indicacions marginals autògrafes d'Alcuí: ‚s = scribe' o ‚d = dimitte' (111). Les pàgines 162 i 165 resumeixen les sessions de Frankfurt 794, tot subratllant que, malgrat d'èsser-hi presents els legats papals, aquelles foren presidides per Carlemany, el qual, com a ‚rex et sacerdos' hauria decidit les formulacions doctrinals. La darrera pàgina (207, làmina 54) reproduïx dinou línies d'una de les lletres d'Alcuí a Feliu d'Urgell, copiada a Salzburg i ara conservada a Viena, Österreichische Nationalbibliothek, 795, f. 179; una mà diversa de la del copista la intitolà: *Epistola Albini ad Felicem hereticum* [és la publicada per DÜMMLER amb el núm. 23, pp. 60-65].

Wilhelm HEIL, *Der Adoptianismus, Alkuin und Spanien*, dins *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*, herausgegeben von Wolfgang BRAUNFELS, II. *Das Geistige Leben*, herausgegeben von Bernhard BISCHOFF, Düsseldorf, L. Schwann 1965, 95-155.

Aquesta monografia és dividida en nou apartats: el primer es pregunta quina és la significació de l'adopcionisme, i en concreta tres aspectes: en ell mateix dins la història dels dogmes; quina fou la seva repercussió en el món espiritual del regne franc; i la que tingué a Hispània (95-96). Segueix un repàs bibliogràfic de les aportacions de fonts (la gran majoria de les quals és en els volums 96 i 99-101 del ML) i de les monografies que hom li ha dedicat a través dels segles (96-99): la impressió que en deriva és la d'un tema perifèric (97). L'apartat terç ressegueix les dues etapes de la controvèrsia, la visigòtica i la franca, aquesta amb la intervenció de Feliu, «den eigentlichen Dogmatiker des Adoptianismus» (102), on són recordats els successius esdeveniments centrats, d'una banda, en els concilis de Regensburg/Ratisbona 792, (Frankfurt 794) i Aachen/Aquisgrà 799 o 800, i de l'altra, en la polèmica escrita per Alcuí, Paulí d'Aquilea i Agobard de Lió, i en les missions a la Gòtia a fi de desactivar el perill adopcionista (102-108). Segueixen

els apartats IV, que és com un excursus entorn de la polèmica d'Elipand contra Migètius (109-112), i el V, exposició d'allò que l'adopcionisme representava per a l'església visigòtica i la corresponent pretensió que Toledo era cor i defensa de l'ortodòxia (113-117). El sisè és dedicat a exposar la doctrina adopcionista en perspectiva d'història cultural i general. Ens afecta, ni que sigui indirectament, la seva posició entorn a l'origen de la doctrina adopcionista: no cal recórrer a la connexió nestoriana, car hi ha d'altres camins que porten de Síria a Espanya (121); d'altra banda, cal tenir en compte la bona formació dialèctica de Feliu i la seva exigència de veritat: «Christus non vult de se credere nisi id quod est» (121-122). El punt bàsic és que els adopciats acceptaven plenament els quatre grans concilis i en partien, interpretant-los, però, de forma més acostada a Antioquia que a Alexandria (123); el problema hauria estat el de prendre 'adopció' en sentit jurídic, car implicava alteritat de les persones adoptant i adoptada. No seria, doncs, acceptable una derivació musulmana, perquè el gran problema en relació als sarraïns restava intacte: Déu-Fill, i perquè Feliu no vivia en país musulmà (124 i nota 279). Apartat setè: amb Feliu, l'adopcionisme es convertia en un problema del regne franc, en el qual, el nou centre puixant de poder creava una nova exigència i una nova teologia, elaborada per molts entorn d'un personatge central que era Alcuí (134-153); hi hagué àdhuc un home que assegurà l'èxit d'aquest nou món mental de Carlemany i d'Alcuí a Septimània i Gòtia: Benet d'Aniana, antic Witiza (133). L'apartat vuitè recorda que la clau de volta era Carlemany (138) i que la seva base doctrinal era la fe en Crist, rei diví, del qual derivava la seva reialesa. Aquesta era la mida de la veritat, a la qual tothom, Alcuí comprès, s'havia de sotmetre; i aquest estava convençut de servir Crist-rei servint el rei Carlemany (142). En l'adopcionisme, Alcuí i Carlemany hi haurien vist un perill per a la unitat de Déu-home (152). Però la darrera paraula doctrinal és el perill d'entendre 'adopció' en sentit jurídic (154).

Wilhelm HEIL, *Alkuinstudien. I. Zur Chronologie und Bedeutung des Adoptianismusstreites*, Düsseldorf, L. Schwann 1970, 72 pp.

Objectiu d'aquestes pàgines és el de demostrar que el concili d'Aquisgrà és del 799 (9) mitjançant la classificació cronològica de les lletres i dels escrits antiadopciats d'Alcuí (10). Després dels concilis de Regensburg (792) i de Frankfurt (794), la cort de Carlemany considerava solucionat el problema adopcionista i pensava que només calia assegurar públicament la submissió dels dos caps, Elipand i Feliu (10-11). Premiat amb l'abadia de Sant Martí de Tours, el 798 (o potser el 797), Alcuí hauria escrit primer a Feliu i després a Elipand (12); aquell li hauria enviat de seguida un tractat (libellus) de resposta, que Alcuí hauria rebut el 798 (13). La lletra d'Alcuí contestant a la de Feliu s'ha conservat, última d'una sèrie, en un únic manuscrit, el Clv [Codex latinus Vindobonensis] 795, les lletres alcuinianes del qual no serien anteriors al 798 (16), llevat de l'adreçada a Feliu el 797. La resposta d'aquest era un tractat enviat a Carlemany (17), al qual seguí un sínode romà, datat el 23 d'octubre 798 (18). La part principal de l'estudi és dedicada a esbrinar la data del concili d'Aquisgrà, tema relacionat amb el de l'ordre de les cartes i dels altres escrits antiadopcionistes d'Alcuí. Aquest hauria respost al tractat de Feliu enviat a Carlemany amb el *Libellus adversus Felicis haeresim*, mentre treballava en els *Contra Felicem Urgellitanum libri septem*, redactats, però encara no publicats, a l'hora del dit concili. A la pregunta de quan tingué lloc, els autors es dividien entre el 799 i el

800 (21-22) i la raó principal de la diferència rau en les inseguretats cronològiques dels escrits d'Alcuí (22). A continuació, l'autor passa revista a les referències fetes per aquest en les seves lletres a les dues obres contra Felii, i arriba al resultat que les referències de les lletres d'Alcuí al concili d'Aquisgrà, col·locades en el context de tots els altres fets coneguts, només encaixen sense contradicció amb la data del 799 (35); la lletra d'Alcuí a Arno de Salzburg del 26 de juny del 799 (cf. 44-45) notifica que 'novissime' hauria estat feta la *Confessio fidei Felicis*, i que un any abans li hauria arribat el tractat de Felii, al qual ell ja havia contestat amb un 'libellus' [el *Liber Alcuini contra haeresim Felicis*]; tothom està d'acord que el tractat [perdut] de Felii li arribà el 798, 'priore anno' en relació als resultats del concili d'Aachen (36); pel mes d'agost del 799, ja tot l'afer era enllestit, només mancava la resposta a Elipand (44). D'altra banda, diplomes imperials a favor de Benet d'Aniana i de Nebridi de Narbona certifiquen l'estada d'aquests i de la cort de Carlemany a Aquisgrà el juny del 799 (47-48); i la frase del llibre I dels quatre *Adversus Elipandum*: «...Felix anno praefati gloriosi principis tricesimo secundo advocatus veniens ad Aquis Palatium...» (52), que, segons alguns, col·locaria els fets entre el 9 d'octubre del 799 i el 8 d'octubre del 800, ha d'ésser llegida, àdhuc per raons de construcció de la frase llatina: «... anno... principis tricesimo, secundo adveniens...» i, doncs, diria que Felii fou convocat per segona vegada (la primera fou a Regensburg) l'any trentè del regnat de Carlemany, que durà del 9 d'octubre del 798 al 8 d'octubre del 799 (52-53). Resultat final: «Tots els documents conflueixen a assenyalar el temps de mitjan maig a mitjan juny 799 com a data del concili d'Aachen» (54). El darrer apartat indica les conseqüències de la datació del concili d'Aquisgrà el 799, ultra el fet de clarificar una data històrica: la principal seria que les tres obres anti-adopcionianes d'Alcuí no haurien estat elaborades simultàniament, ans successiva, havent-hi entre elles espais de temps considerables, que Alcuí aprofità per aprofundir en la temàtica de l'adopcionisme. En seria prova la identificació entre adopcionisme i nestorianisme, afirmada en un primer moment, però que després, feta i tot la salvetat d'allò que podia conèixer de Nestori, s'anava desplaçant a una afirmació que les conseqüències de l'adopcionisme conduïen al nestorianisme (57; 59-61). Les darreres pàgines són dedicades a apèndixs: taula de les lletres d'Alcuí citades en l'estudi (65); dels manuscrits també esmentats (65-66); i cronologia d'aquells anys entre el 792 i el 818, sobretot del 796 al 801 (66-72).

Esteve ALBERT CORP, *La Seu d'Urgell: portaven, reducte i bressol d'una Gòtia frustrada* (Episodis de la Història, 93), Barcelona, Rafael Dalmau, editor 1967, 60 pp.

Opuscle d'alta divulgació, mèrit del qual és el d'haver conjuntat les notícies relatives a l'activitat, sobretot guerrera, dels carolingis a Septimània i a la Marca Hispànica, els intents sarraïns de neutralitzar-los amb 'razzies' i els esdeveniments de les poblacions d'entorn la Seu d'Urgell, tant en el capítol de les pàgines 17-44, com en el central dedicat al bisbe Felii: la concentració demogràfica de refugiats en les zones pirinenques era molt alta, com també ho era la fundació de nous monestirs; dins aquest marc, la feina de Felii hauria estat la de fomentar aquella vitalitat i de mantenir-la en continuïtat visigòtica (26-27); això hauria esvertat els carolingis i per aquesta raó fou convocat al concili de Regensburg l'agost 792 i després a Roma; aquest fet hauria retret la població, situació aprofitada per la inútil razzia sarraïna del 793; hi ha fragments traduïts de la lletra adreçada després

d'Aquisgrà per Feliu als seus col·laboradors a Urgell (32),⁴⁸ i resum de les actuacions dels tres legats encarregats de netejar el país de felicianisme, durant l'exili de Feliu a Lió (34). Els capítols següents s'ocupen dels fets posteriors.

Knut SCHÄFERDIEK, *Der adoptianische Streit im Rahmen der spanischen Kirchengeschichte*, dins «Zeitschrift für Kirchengeschichte», 80 (1969), 291-311; 81 (1970), 1-16.

El primer article és tot ell dedicat a la controvèrsia entorn Toledo. En les pàgines 10-13 del segon és resumida la intervenció de Feliu en la mateixa, intervenció que, per la seva precisió de conceptes i rigidesa metodològica hauria assegurat per part adopciàna l'altura que adquirir la polèmica en la seva etapa franca. El 792 Feliu hauria entrat en la controvèrsia escrita a petició d'ajuda d'Elipand davant l'atac de Beatus de Liébana. Aquell text reforçà la posició toledana a la Gòtia, però desencadenà la reacció franca, començant per la del coterrani Benet d'Aniana (12). Breument recordats els episodis següents, al final (14-15) l'autor considera que el punt central i decisiu de tot l'afer fou el de si podia tenir vigència i validesa una tradició hispànica com a realitat substantiva dins, i de vegades al marge de i àdhuc en contraposició a, l'Església general.

Elisabeth MAGNOU-NORTIER, *La société laïque et l'Église dans la province ecclésiastique de Narbonne (zone cispyrénéenne) de la fin du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Tolosa de Llenguadoc, Publications de l'Université 1974, 688 pp.

La signatura de Feliu d'Urgell seria un dels elements que demostrarien la falsedat de l'acta d'un suposat concili de Narbona 788/789 (65). En les pàgines 87-89 l'autora s'encara amb la crisi adopciàna i recorda les intervencions d'Alcuí prop dels monjos de la Gòtia (Benet d'Aniana, Nebridi, elevat l'any 800 a metropolità de Narbona) i es planteja una hipòtesi en disjuntiva: o els monjos eren l'única clerecia existent en el país (cosa no gens acceptable) o Carlemany es valgué dels monjos perquè, per a la realització de la seva política, no podia comptar amb els bisbes i temia que «ne réapparaisse, sous le vêtement de l'hérésie, la volonté d'indépendance des Méridionnaux» (88). En aquesta segona hipòtesi, s'explicaria la florida monàstica en el Migdia, tan afavorida pel poder polític.

Odilo ENGELS, *Die Anfänge des spanischen Jakobusgrabes in kirchenpolitischen Sicht*, dins «Römische Quartalschrift», 75 (1980), 146-170, en particular 158-165.

L'autor es planteja dues qüestions: quina jurisdicció pretenia posseir Elipand de Toledo; i quina cosa justificà la massissa intervenció de l'Església carolíngia en un afer inicialment intern de la hispànica (158). Elipand estava segur de proposar la doctrina oficial de l'església visigòtica, sens la qual no existia en temes cristològics el «Konsens der Gesamtkirche» (163). Feliu, «der eigentliche theologische Kopf der Partei um Elipandus» (164), hauria estat considerat pels carolingis com a personificació de l'ortodòxia visigòtico-mossàrab (165). I com que es tractava de la continuïtat doctrinal amb la primitiva Església, cada una d'elles necessitava presentar els propis inicis apostòlics. Sant Jaume de Galícia podia servir a la hispànica de contrapès enfront de l'eix Aachen-Roma.

48. Vegeu el text corresponent a les notes 10 i 11.

Juan Francisco RIVERA RECIO, *El adopcionismo en España -siglo VIII-. Historia y doctrina*, Toledo, Estudio Teológico de San Ildefonso 1980, 160 pp.

Dins la primera part de l'opuscle (17-83), en arribar al capítol V compareix Feliu (49ss.), entorn al qual l'autor planteja dues preguntes prèvies: 1. El pare de l'adopcionisme fou ell o Elipand: «Las fuentes que están de parte de Elipando son de mayor autoridad...; el primero de quien documentalmente se tienen noticias es de Elipando...» (50); 2. La referència a l'adopcionisme en les actes del concili de Narbona 788 seria «interpolación debida al copista que, al ver la firma de Félix imaginó que se había condenado en Narbona el adopcionismo» (54). Després segueix una narració fàctica de les successives etapes: Regensburg, Frankfurt, Aachen i de la intervenció de Feliu d'Urgell. En acabar l'exposició, assenyala que un dels paràgrafs de la 'cedula' trobada a Lió després de la seva mort procedeix de la fórmula de fe hipànica i aquesta de sant Agustí (74-75). Repassa tres hipòtesis entorn l'origen de l'adopcionisme i es manifesta en desacord amb la d'Abadal (reacció hispànica als intents expansius de Carlemany) i amb la d'Émile Aman (endarriment teològic dels espanyols); i es decanta per la de l'origen oriental: «afinidad de la teología adopcionista a la terminología de la teología nestoriana que en esta misma época resurgía de forma apoteósica en Siria y Mesopotamia» mitjançant «la siembra de personas sirias, que en una nutrida oleada llegaron a la Península en el 740» (82). La segona part esbrina les posicions, normalment la d'Elipand i la de Feliu, sobre els problemes teològics directament afectats per l'adopcionisme. En un moment determinat reconeix: «En Félix la doctrina está más clara. Es mejor teólogo que Elipando» (119).

Claudio LEONARDI, *Alcuino e la scuola palatina: le ambizioni di una cultura unitaria*, dins *Nascita dell'Europa e Europa carolingia: un'equazione da verificare*. 19-25 aprile 1979. Tomo primo (Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo, XXII), Spoleto 1981, 459-496.

L'autor dibuixa el marc cultural pensat per Alcuí per a Carlemany i els seus projectes imperials: «La sacralizzazione dell'umano è la giustificazione ideologica della cultura enciclopedica alcuiniana» (475), perquè «per Alcuino non esiste più l'umano, esiste solo il sacro» (482), personificat en el gran rei Carles, en el qual, allò que en els altres reis és 'gladius mortis' torna 'gladius triumphalis potentiae' (485). Per això, Feliu s'ha de presentar «ad domnum regem rationem reddere fidei suae» (488), i aquest acte serà un dels moments en què «più chiaramente si manifesta l'ideologia alcuiniana» (489) de supremacia del gran rei Carles per damunt tot, papa i Església inclosos; la doctrina d'Elipand i d'Alcuí era inacceptable perquè «el 'Deus verus' i el 'Deus nuncupativus' no semblaven fondre's en la sola persona del Verb» (489): «Ora gli preme l'ortodossia del re, ma gli preme soprattutto fare di Carlo il garante dell'ortodossia in Occidente» (490). La categoria de 'sagrat' personificada per Carlemany, uneix l'humà i el diví (491).

Pierre RICHÉ, *Divina Pagina, Ratio et Auctoritas dans la Théologie Carolingienne*, *ibid.*, 719-758.

En la dosificació dinàmica dels dos elements, el de raó i el d'autoritat, dins la teologia carolíngia, l'autor veu una primera etapa del pas del segle VIII al IX en els ambients palatins personificats per Alcuí, Fridusisi i Benet d'Aniana (735), i es pregunta si l'esforç de reflexió que esmerçaven en d'altres temes el posaren també

en la refutació de l'adopcionisme. La resposta és que al començament «les arguments d'Alcuin sont faibles» (736); després, Alcuí hauria fet un esforç a explicar el concepte de substància amb categories gramaticals (MGH, *Epist.* IV, 338); i encara: «la querelle de l'Adoptianisme, tranchée autoritairement par Charlemagne, a permis à Alcuin et à d'autres de faire progresser pour la première fois dans l'Occident du haut Moyen Age, la réflexion théologique. Tout n'est pas encore dit sur cette affaire» (737).

Ekkehard MÜHLENBERG, *Dogme und Lehre im Abendland. Erster Abschnitt: Von Augustin bis Anselm von Canterbury*, dins Carl ANDRESEN, Adolf Maria RITTER, Klaus WESEL, Ekkehard MÜHLENBERG, Martin Anton SCHMIDT I: *Die Lebrentwicklung im Rahmen der Katholizität* (Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte. Band 1), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1982, 516-518.

Elipand trobà en Feliu d'Urgell un company convençut i savi, la intervenció del qual en la controvèrsia adopcionista amplia les bases bíbliques i patristiques de la doctrina. Hi destaquen dos arguments: la diferència entre ‚filius verus et proprius‘ i ‚filius adoptivus‘ s'ha de sostenir perquè altrament no se salva la veritat de la humanitat de Jesús, car el seu cos no pot ésser ‚de substantia Patris‘; i perquè altrament Jesús no seria el model de l'home salvat, de l'home nou: ambdós nats de mare i ambdós salvats en el baptisme. Descendència humana i ésser segon Adam són dues realitats mútuament condicionants. Feliu exigia que hom li demostrés que del cos de la mare fou engendrada vera naturalesa divina (ML 101, 227BC). En les confrontacions dels concilis i en particular en la d'Aquisgrà 799, la paraula decisiva hauria estat la de Ciril d'Alexandria. Alcuí insistia en què tant la filiació pròpia com l'adoptiva recauen en la persona, la qual, en Jesús, només era la divina. Els adopcionistes haurien entès Agustí en la línia d'Ireneu, Alcuí en la de Ciril d'Alexandria: els fets salvífics procedeixen de Déu i Crist n'és protagonista, però no li cal que els hagi viscuts un a un personalment i exemplarment.

Donald A. BULLOUGH, *Alcuin and the Kingdom of Heaven: Liturgy, Theology, and the Carolingian Age*, dins *Carolingian Essays*. Andrew W. Mellon Lectures in Early Christian Studies, edited by Uta-Renate BLUMENTHAL, Washington, The Catholic University of America Press 1983, 1-70.

L'any 800 (!), Alcuí escrivia, als tres ‚missi‘ a la Seu d'Urgell després del Sínode d'Aquisgrà, que Déu l'havia conduït a França, tal com un vell monjo dotat de profecia li havia predit. La *Vita Alcuini*, en canvi, només fa una referència escadussera a l'adopcionisme però és prolíxa en la narració d'observances litúrgiques. Per això, l'autor estudia la pràctica litúrgica d'Alcuí, car a cada fase de la seva vida li correspondria una il·lustració litúrgica (2). Comença així un repàs dels successius escrits dedicats al tema fins que arribem als *Libri Carolini* i al Sínode de Regensburg 792, on, igual que després a Roma, Feliu reconegué el seu error (39); després del de Frankfurt, Alcuí semblava segur que l'afer de l'adopcionisme s'havia estroncat (40), però en tornar a Tours el 976-977 constatà que seguia ben ufanós (49); escriví la lletra del 797 a Feliu i sobretot, a base de l'actual ms. de París, BN lat. 1572, dirigí l'elaboració d'un florilegi patristic sobre el tema: se'n serviria en la lletractat a Elipand i sobretot en el *Liber adversus haeresim Felicis*, que no suscità entu-

siansme a la Cort (50-51); també se servia del *Enchiridion* i dels *Tractatus in Ioannem* d'Agustí, argumentava a base del concepte d',anima rationalis', i insistia que Maria era ,Dei genetrix' (52-53). Però mentrestant també havia arribat a la cort l'opuscle de Felíu; Alcuí hagué de reconèixer que l'oponent tenia més talla que ell no pensava i demanà ajut; el temps restant fou esmerçat en l'elaboració dels *Contra Felicem libri septem*, als quals posà punt final després del Sínode d'Aquisgrà: ja no identificava la doctrina de Felíu amb el nestorianisme, però reafirmava que al final resultaven idèntiques; Alcuí hi polemitzava a base d'ambdós Testaments, d'una llarga corrua de pares (Orígenes inclòs), i retreia a Felíu d'utilitzar l'humana ratió tota sola. Per la seva banda, subratllava l'absurd de fer Crist dues vegades Fill de Déu (53-55) i queia en formulacions dubtoses com «persona *perit* hominis, non natura»; subratllava que Maria és ,Dei genetrix' i que ,ancilla' és denominació només metafòrica (56); elaborava una nova formulació de l'article del Símbol: «ex divina Sancti Spiritus *operatione* et gloriosa beatæ virginis *castitate* conceptus et natus», tema que responia a l'interès després visible durant el segle IX en afirmar la ,virginitas in partu' (57). Alcuí es pensava que a Aquisgrà ell havia refutat definitivament l'adopcionisme, però al cap de poc (cap al final de l'estiu del 799) arribava la rèplica d'Elipand, davant la qual, en els *Adversus Elipandum libri IV* li calgué precisar què és nestorianisme. Mentrestant, les relacions entre Felíu i Alcuí eren bones, però, ja morts ambdós, a Lió hom trobaria la ,cedula' pòstuma (58). És considerable en aquest estudi el coneixement dels manuscrits contemporanis a aquella crisi.

Aquest capítol ha estat integrat com a part cinquena en el llibre del mateix autor: *Carolingian reneval: sources and heritage*, Manchester - New York, Manchester University Press 1991, VIII i 344 pp., tal com diu la nota 1 de la pàgina 297.

Ann FREEMAN, *Carolingian Orthodoxy and the Fate of the Libri Carolini*, dins «Viator. Medieval and Renaissance Studies», 16 (1985), 65-108.

Després d'haver preparat per als «Monumenta Germaniæ Historica» l'edició dels *Libri Carolini*, l'autora exposa en aquestes pàgines algunes observacions, com la del lligam entre els dos temes de l'adopcionisme i del culte a les imatges entre els concilis de Regensburg - Ratisbona 792 i de Frankfurt 794. En especial recorda que Anguilbert fou l'encarregat de conduir a Roma Felíu d'Urgell i de portar-hi la primera redacció dels dits *Libri*, en un moment en què Carlemany tenia molta pressa a treure's de les mans el bisbe d'Urgell i de posar-lo en les del papa, perquè els problemes de la Marca Hispànica l'afectaven directament (73).⁴⁹

Cebrià BARAUT, *El lloc de Ciutat, primitiu nucli urbà de la Seu d'Urgell, de l'època romana a la fi de l'Edat Mitjana*, dins «Urgellia. Anuari d'Estudis Històrics dels

49. L'article d'Ann FREEMAN coincideix almenys en un punt amb l'estudi de Wolfram von den STEINEN, *Entstehungsgeschichte der Libri Carolini*, dins «Quellen und Forschungen aus den Italienischen Archiven und Bibliotheken», XXI (1929-1930), 1-93, i més en concret, 79-80: segons ell, a Frankfurt 794, el gran problema no hauria pas estat el de la veneració de les imatges, ans el de l'adopció: tot i l'absència de Felíu d'Urgell, allí hom parlava ja d',haeresim Felicianam'. En canvi, Alberto MELLONI, *L'Opus Caroli Regis contra Synodum* o «*Libri Carolini*», dins «Studi Medievali. Serie terza», XXIX (1988), 875-886, que passa revista a diversos temes relacionats amb els dits *Libri*, estableix la cronologia dels anys 788-794 (878-879) i aplega una considerable bibliografia, no fa cap referència ni a Felíu d'Urgell ni a l'adopcionisme.

antics comtats de Cerdanya, Urgell i Pallars, d'Andorra i la Vall d'Aran», VIII (1985-1987), 483-492.

Dins aquest repàs multisecular, els anys de Feliu d'Urgell són gairebé centrals, car la seva seu episcopal era encara a Ciutat quan el 781 ja n'era bisbe i seguia essent-ne l'autoritat màxima quan els urgellesos, entre el 785-788 s'espolsaren els dominadors sarraïns; aquests, però, es revenjaren amb la ,razzia' del 793, que destruí Ciutat i la seva Seu; després, allunyat Feliu i enfortit el domini franc, la ciutat i la seva seu foren reconstruïdes a la plana ja en els primers anys del segle IX (485), on segueixen fins als nostres dies.

Wilfried HARTMANN, *Die Synoden der Karolingerzeit im Frankenreich und in Italien* (Konziliengeschichte. Reihe 1: Darstellungen), Paderborn, Schöningh 1989, XXVIII i 536 pp., en particular 104-122.

Narració dels tres concilis, molt atenta a les fonts: a Regensburg 792 fou citat Feliu per haver-se posat a favor d'Elipand, i fou desautoritzat, però potser no rebé sentència condemnatòria formal; conduït a Roma, abjurà i tornà a la Seu; sembla que a Roma jurà damunt els Evangelis que no tornaria a ensenyar l'adopcionisme (104-105). Frankfurt 794 és el sínode més ben documentat quant a la controvèrsia teològica, no pas quant al desplegament dels esdeveniments; el tema principal fou l'adopcionisme i constituï el primer capítol del *Capitulare*; els *Annales (regni Francorum?)* diuen que Feliu fou condemnat per tercera vegada (105-108); a Aachen 799 o 800, Feliu es trobà al centre i s'hauria doblegat davant textos de Ciril d'Alexandria, de Gregori i de Lleó el Gran, que abans li haurien estat desconeguts; però, contra l'acusació que hom li féu, la correcció introduïda en una còpia d'Hilari de Poitiers era justificada per la tradició textual (121-122).

John C. CAVADINI, *The Sources and Theology of Alcuin's 'De fide sanctae et individuae Trinitatis'*, dins «Traditio», XLVI (1991), 123-146.

En el *De fide...*, elaborat contemporàniament a la controvèrsia adopcionista i a les dues grans obres contra Feliu i contra Elipand, però acabat i publicat el 802, Alcuí només fa una referència explícita a la ,hispanica haeresis', i la qualifica d',una forma de nestorianisme'; hi ha algunes frases que semblen referències indirectes (125-126, nota 10); també les autoritats aportades a favor de la seva doctrina són diverses de les emprades en els *Adversus Felicem libri VII* (126-127, nota 11).⁵⁰

Mikel de EPALZA, *Sobre el origen islámico del adopcionismo: influencias musulmanas encubiertas en el cristianismo latino*, dins *Diálogo filosófico-religioso entre Cristianismo, Judaismo e Islamismo durante la Edad Media en la Península Ibérica*. Actes du Colloque international de San Lorenzo de El Escorial 23-26 juin 1991 organisé par la Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale édités par Horacio SANTIAGO-OTERO (Rencontres de Philosophie Médiévale, 3), Turnhout, Brepols 1994, 29-52.

50. El mateix any 1991 apareixia l'article de G. ACKERMANS, *Theologische tradities in conflict rond het Adoptianisme. Het Concilie van Frankfurt (794)*, dins *Kerk in beraad*. Opstellen aangeboden aan prof. dr. J. C. P. A. van Laarhoven bij gelegenheid von zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen, Katholieke Universiteit 1991, 69-78; no n'he pogut veure el text, però el fet que parli de dues tradicions doctrinals en conflicte (la hispànica i la franca) i del concili de Frankfurt, al qual Feliu d'Urgell no assistí, permeten de suposar que poc es deu dir d'ell en aquelles deu pàgines.

Mikel de EPALZA, *Influences islamiques dans la théologie chrétienne médiévale: l'adoptionisme espagnol (VIIIème siècle)*, dins «Islamochristiana», 18 (1992), 55-72.

El segon article és una traducció francesa del primer, al qual ens referirem. L'adopcionisme seria «un ejemplo patente de las interferencias medievales entre las tres religiones» (29). L'autor presenta «el conjunto de elementos que han permitido atribuir su origen a antecedentes cristianos, judíos e islámicos» (30). Quant a FelIU d'Urgell, (el primer polemista hispà contra els sarraïns, «su contacto con los musulmanes se habría iniciado de joven con las guarniciones islámicas instaladas en los valles pirenaicos donde él era monje» (34). La comparació entre la mort de Jesús i el sacrifici d'Abraham, recordada per FelIU en la seva darrera malaltia, tindria un sentit clar: «la doctrina de la sustitución de Jesús en su crucifixión y muerte es de origen coránico, perfectamente en la línea del adoptionismo islamizante» (35).

Paul FREEDMAN, *L'influence wisigothique sur l'église catalane*, dins *L'Europe héritière de l'Espagne wisigothique*. Colloque international du C. N. R. S tenu à la Fondation Singer-Polignac (París, 14-16 mai 1990). Actes révus et préparés par Jacques FONTAINE et Christine PELLISTRANDI (Collection de la Casa de Velázquez, 35), Madrid, Casa de Velázquez 1992, 69-79.

Són dedicades especialment a FelIU d'Urgell les pp. 75-76. Tant la Seu d'Urgell com Sant Serni de Tavèrnoles havien seguit vivint en món mental visigòtic. El mot 'adopció' es trobava en aquella litúrgia, FelIU potser era un missioner important d'aquella zona pirinenca afavorit tant per Alcuí com per Benet d'Aniana abans del 790; l'herència visigòtica hauria sobreviscut un parell de generacions, però després del 800 hauria tinguda poca influència. Només el culte de FelIU com a sant hauria perdurat fins al segle XVII.

John C. CAVADINI, *The Last Christology of the West. Adoptionism in Spain and Gaul, 785-820* (Middle Ages Series), Philadelphia, University of Pennsylvania Press 1993, XII i 226 pp.

La introducció exposa allò que hom pot considerar el pressupòsit d'aquest llibre: l'adopcionisme fou un desplegament de la cristologia occidental,⁵¹ tal com era percebuda dins l'església visigòtica, que no tenia massa consciència d'allò que podien haver representat les definicions del concili de Calcedònia (5-9; cf. 104). Des del capítol quart, persona central del llibre és FelIU d'Urgell, el qual en el dit capítol comparteix el protagonisme amb Alcuí (71-102), però ja no el comparteix amb ningú en l'apèndix primer, dedicat a exposar *The Teaching of Felix* (107-127); afegim-hi les corresponents notes, aplegades al final del volum (183-209). El dit

51. El capítol de Manlio SIMONETTI, *Gli inizi della riflessione teologica in Occidente*, dins ISTITUTO PATRISTICO AUGUSTINIANUM, *Storia della Teologia*. I. *Epoca Patristica*, direzione di Angelo di BERARDINO, Basil STUDER. Casale Monferrato, Edizioni Piemme 1993, 249-270, en particular, sense tocar, ni de lluny, directament el nostre tema, podria oferir en les pàgines 253-254, un possible punt de referència; segons ell, a Roma, en el pas del segle II al III, «Teodoto il Cuoiaio negava la divinità reale di Cristo, perché sosteneva che Gesù era soltanto un uomo generato da Maria per volere del Padre, che aveva vissuto come gli altri uomini. In grazia della sua pietà, al battesimo nel Giordano era disceso su di lui, in forma di colomba, il Cristo superiore, cioè la *dynamis* divina più comunemente definita come Spirito Santo...» [254]... La tradizione dottrinale specificamente romana riluttava a definire Cristo *tout court* Dio...».

capítol quart comença recordant la crítica que des del papa Adrià I hom féu a Elipand (Crist no és només ‚servus‘, és a dir, ‚homo purus‘: 76; concepte repetit pels bisbes de França: 79). I en encarar-se amb Feliu, en recorda les qualitats personals, però també les recaigudes en la doctrina retractada per ell mateix davant concilis, cosa que li ha valgut dures crítiques; l'autor, després de recordar les dues etapes constatables en la doctrina de Feliu, abans i després del 799, creu que, mirats de forma evolutiva, és possible de considerar amb simpatia els seus textos (80-83). Això no obstant, en aquestes pàgines l'autor segueix referint-se a Elipand, perquè pressuposa que per a Alcuí «the teaching of Felix is continuous in intent and in spirit with that of Elipandus» (89); de fet, entorn el 797 Alcuí s'adonà que la distància doctrinal amb Feliu era molt gran i que era inútil d'intentar de convèncer-lo que la humanitat de Crist no era «Deus nuncupativus». En els *Adversus Felicem libri septem*, Alcuí, per la seva banda, tornava a reduir l'adopcionisme al nestorianisme, afirmant que ningú no pot ensenyar l'adopcionisme i sostenir amb coherència la unitat de persona en Crist (91); alhora s'hauria manifestat insensible a la doctrina de Pau: «semetipsum exinanivit», i, per contra, s'hauria limitat al «Deus exaltavit illum» (91-92); aquest punt bíblic i la manca de traça en l'elaboració del concepte de ‚persona‘ (97) serien les majors diferències entre Alcuí i Feliu d'Urgell (99). Alcuí hauria seguit pensant la ‚persona in divinis‘ com a pura relació amb les altres i d'ací la incapacitat d'entendre l'anorreació (100-102). L'apèndix I és dedicat a esbrinar la doctrina de Feliu i l'autor considera aquestes pàgines més pròpies a oferir suggeriments que no pas a formular tesis («suggestive rather than definitive», 120, núm. 7): la primera afirmació és: la doctrina de Feliu hauria evolucionat (107) i l'evolució hauria començat amb motiu de la primera confrontació de Regensburg 792 amb la intenció de demostrar la pròpia ortodòxia als carolingis. El primer punt a clarificar era que, pel fet de dir que Jesús en tant que home no era Déu per natura, ell no el convertia en ‚fals Déu‘, ni l'expressió ‚deus nuncupativus‘ en un segon déu, car aquesta expressió només hauria designat la ‚communicatio idiomatum‘ (107). La confrontació d'Aachen 799 decidí Feliu a abandonar paraules ofensives com ‚adoptio‘, i ‚nuncupativus‘ i a allunyar-se del nestorianisme, afirmant, per exemple, que Maria era mare de Déu de forma diversa a com era mare de l'home (108). Igual com en el cas d'Elipand, també en el de Feliu, Alcuí, tot i transcriure literalment fragments, no fou pas encertat a reconstruir-ne el pensament (109-110); Alcuí suposava que la doctrina dels dits dos autors es trobava en línia de continuïtat; l'autor admet continuïtat en afirmar la unitat de subjecte en Crist i la del mateix subjecte que és fill natural etern de Déu i temporal de Maria (110); una altra connexió entre els dos autors seria la insistència a afirmar que en la seva humanitat Crit és semblant (‚similar‘) a nosaltres, però, insisteix Feliu, només ‚in natura‘ (114). L'autor es pregunta si el llenguatge de Feliu és el d'un nestorianisme amagat. La resposta és que la contraposició entre ‚proprius Dei filius‘ i ‚homo assumptus‘ no n'ha d'ésser considerada prova definitiva, car és diversament repetida des d'ambdues parts en controvèrsia, sobretot pel ‚carolingi‘ Benet d'Aniana. Les afirmacions d'Alcuí i de Paulí d'Aquileia en sentit de contraposició entre dos subjectes en Crist serien interpretacions o suposicions d'ells, no pas doctrina de Feliu (116-117), i així transformen el seu ‚adoptivus‘ en llur ‚adoptatus‘ (117). El ‚pedigree‘ de Feliu encara resulta més evident en esbrinar les seves cristologia i eclesiologia: en la línia de Gregori el Gran, Crist i l'Església, ‚una persona‘,

Cap i Cos «unus homo unave caro» (118): en Ell i per mitjà d'Ell (no pas igual com Ell, ja que la seva Persona divina s'humilià oblidant les prerrogatives de Déu), l'home és elevat a aquella situació, que per a Ell fou humiliant, la de fill adoptiu (120). Per la doctrina anterior, insistint en la Persona divina del Verb, i en la funció mitjancera de la Humanitat de Crist (Elipand hauria evitat 'Mediator', Feliu l'empra), el nostre hauria refutat Beatus de Liébana, essent, però, receptiu a la seva crítica a Elipand, la de no salvar la dignitat única del Crist (121). La pitjor acusació de Paulí d'Aquileia i d'Alcuí seria aquesta: Feliu hauria presentat Jesús com a 'esclau', condició, de la qual hauria sortit pel baptisme en el Jordà. Però, segons ells mateixos, Feliu ensenyava que Jesús no tingué pecat; la 'necessitat del baptisme' hauria estat acusació feta per ells a Feliu, interpretant la doctrina d'aquest que la humanitat de Jesús necessità una segona naixença, una regeneració espiritual, un renaixement (122); si Jesús en tant que home no era Déu per naturalesa, hagué de rebre la bondat per gràcia; altrament no hauria compartit la nostra naturalesa; aquest hauria estat l'acte mediador per excel·lència, i el baptisme de Jesús hauria tipificat aquesta mediació (123); més encara: el baptisme és associat a la Resurrecció, la qual, alhora, completa la redempció i dóna sentit al baptisme (124); l'autor proposa, encara, una altra hipòtesi, la d'un paral·lelisme amb Teodor de Mopsuèstia, que desemboca en aquesta formulació d'allò que hauria estat com la clau de volta: «l'auto-anorreament del Verb fins al punt de fer-se Ell mateix un Fill adoptiu, *no pas* l'elevació o adopció d'un subjecte separat del Verb a l'estat de Filiació» (126). La Confessió signada per Feliu el 799 a Aquisgrà hauria evitat aquelles paraules ('adoptivus', 'nuncupativus'), que els seus contraris podien fàcilment atacar com a nestorianes (126-127). L'apèndix segon és dedicat a les crítiques de Benet d'Aniana més adreçades als 'felicians' que a Feliu d'Urgell, car, en efecte, els atribueix afirmacions que aquest mai no hauria fetes (128-130). Les pàgines 211-221 contenen la bibliografia. [Hom pot veure una recensió d'aquest llibre, signada per John M. McCulloh, dins «Speculum. A Journal of Medieval Studies», 70 (1995), 350-352].

MACIÀ RIUTORT I RIUTORT, *L'Isidor com a escrit polític i de política lingüística carolíngia en el marc de la disputa adopcionista i de les guerres carolíngies contra els saxons*, dins «Anuari de Filologia», XVI/A (1993), 103-124.

L'autor suposa que, essent l'adopcionisme «una simplificació del déu trinitari, resultava ésser una visió cristiana de la divinitat més pròxima a la concepció pagana de déu que no la concepció del catolicisme romà» (106; 110-112); i com que «bona part del tractat [*De fide catholica* d'Isidor] versa sobre la Santa Trinitat» (104), seria explicable que hom propiciés una traducció del dit llibre al francic a fi d'evitar que «els neòfits saxons s'inclinessin més aviat per una visió adopciana del cristianisme» (105-106). [És de doldre que l'autor s'hagi dispensat de presentar aquells textos de Feliu d'Urgell, o de qui sigui, demostratius que el punt doctrinal controvertit en els sínodes de Regensburg, Frankfurt i Aachen era de temàtica trinitària i no cristològica].

MATTHIAS THEODOR KLOFT, *Der spanische Adoptianismus, dins 794 - Karl der Grosse in Frankfurt am Main. Ein König bei der Arbeit. Ausstellung zum 1200-Jahre-Jubiläum der Stadt Frankfurt am Main*, Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag 1994, 56-61.

Una part d'aquella exposició i d'aquest catàleg era dedicada a l'adopcionisme (55-61) i la segona pàgina de la corresponent presentació recorda els episodis de Feliu d'Urgell en els sínodes de Regensburg 792 i la consegüent retractació del mateix Feliu a Roma immediatament després; la polèmica posterior amb Alcuí de Iork i Paulí d'Aquileia; i la definitiva estada a Lió sota Agobard de Lió (57 [cf. ATCA, XIV (1995), 312-313]). En apèndix són presentats i fotogràficament reproduïts fragments del recull d'actes contra l'adopcionisme aplegat a Regensburg el 821, ara a Munic, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 14468; d'Alcuí, *De Trinitate et de Christo Deo homine*, ara a Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, Membr. 175; i d'Isidor de Sevilla, *De fide catholica contra judaeos*, de París, BN, lat. 2326 (58-61).

José ORLANDIS, *La circunstancia histórica del adopcionismo español*, dins «Scripta Theologica», XXVI (1994), 1079-1091.

Pàgines dedicades a la globalitat del problema d'abast hispànic. Quant a Feliu d'Urgell: El tema adopcià, fins aleshores peninsular, esdevingué europeu pel fet que Feliu es col·locà al costat d'Elipand i enfront d'Alcuí en resposta de la carta d'aquest del 789 (1084-1085). A Ratisbona (i a Roma), reculà, professant que Jesucrist era ‚*proprium et dilectum Filium Dei*‘ (1086); així, el tema es convertí en un dels dos principals del concili de Frankfurt del 794 (1088). Un nou intercanvi epistolar entre Alcuí i Feliu, que no aportà cap novetat, desembocà en el Concili d'Aquisgrà, on ell «terminó por ceder, tras ver como sus tesis eran unánimemente rechazadas» (1089). La pitjor conseqüència de l'adopcionisme hauria estat el fet d'estendre per tot Europa un «sentimiento de desconfianza hacia la religiosidad hispánica, y de un modo particular hacia su antigua y venerable liturgia» (1091).

Lucas F. MATEO SECO, *Adopcionismo hispánico y concilio de Frankfurt (En la conmemoración de su XII centenario)*, dins «Anales Valentinus», XX (1994), 99-120.

D'acord amb els termes del títol, Feliu d'Urgell ocupa en aquestes pàgines un lloc molt secundari (109), més encara, davant la pregunta de «quien fue el primero en enseñar el adopcionismo, si Elipando o Félix», l'autor es manifesta impressionat per les raons de Juan Francisco Rivera Recio a favor del primer: «Las razones que aduce para atribuir a Elipando la paternidad del adopcionismo parecen de gran peso» (108, nota 34); després, però, ni que sigui amb paraules d'altri, considera que les lletres dels bisbes espanyols a Carlemany i als bisbes del regne franc foren escrites per Elipand «como se echa de ver por la intemperancia de su lenguaje, aunque bien pudo ser que, sobre todo, en la primera, le ayudase Félix con su ciencia teológica» (109, nota 38).

Albert ROIG i DEULOFEU, Jordi ROIG i BUXÓ, *D'alguns nuclis monàstics troglodítics d'època carolíngia al Pallars (Pirineu Central)*, dins *Cultures i medi de la prehistòria a l'edat mitjana*. X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Del 10 al 12 de novembre de 1994, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans 1995, 607-613.

Els autors, basats en Ramon d'Abadal, recorden els preceptes carolíngis amb restitucions i confirmacions de béns i propietats a favor de cases monacals, datats la primera meitat del segle IX: a favor de Gerri el 807, d'Alaó, el 806-814, de Senterada el 823, de Lavaix el 848. Sant Esteve de Parabella seria documentat en una donació del 845-846 i en una cessió del 849 (608) i les seves restes arqueològiques es troben a 700 mm de Gerri de la Sal; també consta que Santa Grata havia

estat reedificada abans del 823 (611). Hi ha bibliografia (611-612), dos croquis (612-613) i llista de quinze nuclis monàstics coneguts i documentats durant el segle IX en els comtats de Pallars i Ribagorça (613). És normal de preguntar-se si entraven en la política carolíngia de reestructuració de l'església ja dins l'Imperi franc.

IV. Summulae in lexicis vel similibus operibus editae

P. GODET, *Félix*, dins «Dictionnaire de Théologie Catholique», V: *Enchètement - Fiume*, París, Letouzey et Ané 1913, cols. 2132-2133.

Un primer apartat, doctrinal, estableix que «Félix admit une double filiation dans le Christ, l'une naturelle, celle du Verbe, l'autre adoptive, celle de l'homme Jésus», d'on treu conseqüències: la comunicació d'idiomes només seria un nom sense realitat; l'adopció hauria tingut un primer pas en el baptisme i s'hauria engrandit durant la vida pública amb el clímax de la resurrecció; per això seria el nostre model, redemptor, intercessor i cap de la humanitat. El segon apartat recorda la confrontació entre Feliu i els Concilis durant els anys 792-798.

J. P. JUNGLAS, *Felix, Bischof v. Urgel*, dins «Lexikon für Theologie und Kirche», III (1931), col. 994.

Amb Elipand, Feliu hauria estat el representant principal de l'adopcionisme espanyol. És resumida la seva repetida abjuració davant els concilis del decenni 790-800.

E.-G. LEDOS, *Alcuin*, dins «Dictionnaire de Biographie Française», I: *Age-Alicot*, París, Letouzey et Ané 1933, cols. 1337-1343.

Són ací resumides les dades que proporcionen les lletres d'Alcuí en allò que afecta la seva confrontació amb Feliu d'Urgell, tant en la correspondència, com en el concili d'Aachen-Aquisgrà.

Gustave BARDY, *Félix, évêque d'Urgel*, dins «Catholicisme Hier Aujourd'hui Demain», IV: *Elesbaan - Gibbons*, París, Letouzey et Ané 1956, cols. 1159-1160.

(L'autor reconeix seguir Émile Amann [encara que de forma poc satisfactòria]). El 790, en esdevenir bisbe, Urgell formava part de la Marca Hispànica i del Regne d'Aquitània, creat el 781 per a Lluís el Piadós. Fou consultat per Elipand sobre què calia pensar de la humanitat de Crist. La resposta adopcionista, coneguda per Carlemany, féu comparèixer Feliu davant el Concili de Ratisbona del 792; recolzat pels bisbes espanyols, altre cop fou convocat al Concili de Frankfurt (!), després del qual vingué la intervenció principal d'Alcuí, la condemna pel papa Lleó III el 798, i la missió de Leidrad de Lió, Nefridi de Narbona i Benet d'Aniana a Urgell, reconquerida per les tropes carolíngies. La primavera del 800 (!), Feliu i Alcuí s'enfrontaren a Aquisgrà. Ja mort Feliu, Leidrad (!) hauria trobat una reafirmació de l'adopcionisme i l'hauria refutada.

L. UEDING, *Felix, Bisch. v. Urgel*, dins «Lexikon für Theologie und Kirche»², IV (1960), col. 71.

Aquest article pràcticament repeteix el de la primera edició: Feliu davant els sínodes dels anys 792-800.

Félix, évêque d'Urgel, dins «Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques», XVI (1967), cols. 915-916. Remet al «Dictionnaire de Théologie Catholique» i en completa la bibliografia.

Ferran VALLS I TABERNER,⁵² [Ricardo del ARCO Y GARAY], *España cristiana. Hasta el año 1035, fecha de la muerte de Sancho Garcés III*. dins *Historia de España*. Tomo VI. *España Cristiana. Comienzo de la Reconquista (711-1038)*,² bajo la dirección de Ramón MENÉNDEZ PIDAL, Madrid, Espasa-Calpe 1964, 440-443.

Sota el títol de *Carlomagno y la herejía feliciano*, aquestes pàgines ofereixen una narració dels fets que barreja les intervencions de Feliu i d'Elipand, les reaccions de Carlemany i dels seus teòlegs, dels sínodes i del papa. L'autor considera un fet que Feliu havia escrit un tractat de controvèrsia amb un sarraf; considera que, tornat d'Aquisgrà i de Roma, hauria anat a Toledo i retornat a Urgell aprofitant la temporada de l'expedició cordovesa d'Abd al-Malik ben Mugaytz del 793; dóna importància al planteig de Ramon d'Abadal i de Vinyals; i considera convincent l'atribució de José Madoz del *Liber de variis quaestionibus* a Feliu.

M[anuel Cecilio] DÍAZ Y DÍAZ, *Félix*, dins «Diccionario de Historia Eclesiástica de España», II (1972), col. 912.

Feliu hauria estat un personatge de gran erudició, però caràcter dèbil; la coincidència amb Elipand s'explicaria per «su sólida formación visigótica en pugna con las tendencias absorbentes de la iglesia franca». Resumeix els concilis dels anys 792-799; el fet que abans de morir hagués escrit segons Agobard 'un tratado dogmático antifeliciano'; la versió, segons la qual el cap de l'adopcionisme hauria estat Feliu i no Elipand, hauria estat una ficció que permetia de concentrar en Feliu els atacs antiadopcionistes, apartar-lo de Toledo i vincular-lo a l'església franca. Hi ha bibliografia.

Jaroslav PELIKAN, *The Spirit of Eastern Christendom (600-1700)* (The Christian Tradition. A History of the Development of Doctrine, 2), Chicago and London, The University of Chicago Press 1974, 185 i 188.

L'ortodòxia en relació al Fill ha d'anar lligada a la relativa a l'Esprit Sant ('Filioque'); i tant Feliu d'Urgell com Paulí d'Aquileia s'apropriaven de Sant Hilari de Poitiers.

Felix, Bischof von Urgel in der Spanischen Mark, + 816 / 818 in Lyon, dins «Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon», bearbeitet und herausgegeben von Friedrich Wilhelm BAUTZ, II, Hamm (Westf.) [1974?], 13-14.

L'adopcionisme provenia de les formulacions del concili de Calcedònia i de les de la litúrgia mossàrab. Essent Feliu súbdit de Carlemany, aquest s'ocupà de l'afer, i així Feliu hagué de comparèixer davant el rei a Regensburg, on la seva doctrina fou refusada i ell enviat a Roma. Tornà a la Seu. En prosseguir l'ensenyament de la doctrina anterior, fou condemnat a Frankfurt 794 i a Aachen 799, on fou conduït per Leidrat de Lió.

T. de MOREMBERT, *Felix, évêque d'Urgel*, dins «Dictionnaire de Biographie Française», XIII: *Espinas-Flers*, París, Letouzey et Ané 1975, cols. 957-958.

52. Hom pot veure en Manuel J. PELÁEZ [ALBENDEA], *Le concept de Marca Hispanica dans l'historiographie juridique catalane*, dins «Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales», 103 (1995 = *Le Roussillon de la Marca Hispanica aux Pyrénées Orientales (VIIIe XXe siècles)*). Actes du Congrès de la Fédération historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon. Archives départementales des Pyrénées-Orientales. Perpignan 7 et 8 octobre 1995), 13-38, en particular 15-16, la narració relativa a l'autoria respectiva de Ferran Valls i de Manuel del Arco.

Resum dels fets centrat en els dos concilis de Regensburg 792 i d'Aachen 799, i en el de Roma posterior al primer. El 'libellus' que FelIU envià tant a Carlemany com a Alcuí entorn el 797 és ací intitulat *Sermo prolixus*; també és recordat el sínode de Roma del 798, que hauria demanat d'excomunicar FelIU, si aquest no es des- deia de les seves opinions.

Wilhelm HEIL, *Alkuin* (ca. 730-804), dins «Theologische Realenzyklopädie». Band II. *Agende-Anselm von Canterbury*, Berlín, Walter de Gruyter 1978, 266-276.

Escrita després dels dos estudis del mateix autor resumits en la secció anterior, aquesta visió de conjunt de la biografia i de l'obra d'Alcuí recorda que amb motiu del concili d'Aachen 799 s'hauria desplaçat del monestir de Tours a la cort reial on hauria protagonitzat la discussió amb FelIU d'Urgell, convertint el dit concili en decisiu per a la confrontació amb l'adopcionisme; en el viatge de retorn a Tours, Alcuí emmalaltí i ja no es reféu (269); també recorda que la seva confrontació amb l'adopcionisme hauria tingut tres cimals: el concili de Frankfurt 794, el d'Aachen 799 i l'elaboració de la seva gran obra contra FelIU d'Urgell (270).

Felix of Urgel, dins *The Oxford Dictionary of The Christian Church*, edited by F. L. CROSS. Second Edition edited by F. L. CROSS and E. A. LIVINGSTONE, Oxford, University Press 1978, 506-507.

Associat a Elipand en l'adopcionisme, FelIU n'hagué de respondre davant el sínode de Regensburg 792, que condemnà aquella doctrina, com també davant el de Roma; renovada la condemnaió en el Sínode de Frankfurt, s'hagué d'encarar directament amb Alcuí en el Sínode d'Aachen i ja no pogué tornar a la Seu ans morí sota vigilància d'Agobard de Lió.

D. W. JOHNSON, *Adoptionism*, dins «Dictionary of the Middle Ages», I (1982), cols. 57-58.

Un paràgraf és dedicat a FelIU d'Urgell, del qual és recordada la presència en els sínodes de Regensburg el 792, i de Roma i llurs conseqüències; l'intent d'Alcuí de fer-lo desistir d'emprar el terme d'adopció i la seva posterior defensa, que desembocà en la intervenció d'Alcuí, en el nou refús romà i en el sínode d'Aachen 799, on FelIU es retractà i ja no tornà a la Seu d'Urgell.

Evangelista VILANOVA, *Història de la teologia cristiana*. Vol. I. *Des dels orígens al segle XV* (Col·lectània Sant Pacià, XXXII), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 1984, 273-275.

Carlemany obligà FelIU a presentar-se al concili de Ratisbona (Regensburg), on aquest abjurà. Després del concili de Franckfurt del 794 arribà la controvèrsia literària amb Alcuí [i ací l'autor confon el *Liber Alcuini contra haeresim Felicis* amb els *Contra Felicem libri septem*, 275, nota 14a], que s'hauria acabat amb la *Confessio fidei* de FelIU, semblaria redactada al palau d'Aquisgrà (Aachen), on hauria residit algun temps. Hauria mort a Lió, controlat per Leidrat (!), aferrat a fórmules teològiques i litúrgiques visigòtiques. 'Lis de verbis' d'una banda, i instrumentalització política de l'altra. Tot plegat hauria contribuït a la clarificació de conceptes.

Antoni PLADEVALL, *La diòcesi d'Urgell*, dins *L'alt Urgell. Vall d'Aran. Andorra* (Gran Geografia Comarcal de Catalunya, 16), Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana 1984, 62.

L'autor recorda que el 793 l'antiga ciutat d'Urgell (Castellciutat) fou destruïda per Abd al-Malik en recular derrotat del setge de Narbona; ja no seria reconstruï-

da, ans ocuparia un nou espai en la plana i seria el Vicus, actual Seu d'Urgell, potser en temps de Leidrat de Lió (800-806) o de Possedoni (807-823).

Josep M. SALRACH, Mercè AVENTÍN, *Conèixer la història de Catalunya*. I. *Dels orígens al segle XI*, Barcelona, Editorial Vicens Vives 1985, 24-32.

Després dels capítols dedicats a la invasió sarraïna (7-11) i a l'ofensiva carolíngia (12-23), ve l'intitulat *El clergat entre la resistència i l'adaptació*, pràcticament dedicat tot ell a l'adopcionisme; aquest seria efecte de la necessitat de defensar la pròpia dogmàtica, i, potser, de la d'intentar de guanyar al cristianisme els sarraïns nousinguts; hauria nascut potser a Toledo, potser a Tavèrnoles abans del 780 (25), i l'hauria escampada per la Seu el bisbe Feliu, autor de la *Disputatio cum sarraceno* (!). En l'adopcionisme hi havia reminiscències priscil·lianes i arrianes i, probablement, desig d'esmussar punxes doctrinals anti-musulmanes; sobretot, però, darrera d'ell, hi havia la pertinença a l'església visigòtica o a la del regne de Carlemany (26). Així s'expliquen els tres concilis carolíngis de Ratisbona 792, de Franckfurt 794 i d'Aquisgrà 799 i els correlatius sínodes romans, que refusaren l'adopció i reafirmaren que també en quant home Jesús és el Fill únic, no pas adoptat, de Déu (27-29). Després del darrer concili, els tres 'missi' Leidrat de Lió, Nebridi de Narbona i Benet d'Aniana haurien 'evangelitzat' les terres d'Urgell i sobtats les esglésies de la Catalunya Vella a les directrius dels jerarques religiosos i polítics francs (29), mitjançant la nova seu metropolitana, Narbona, i la nova regla monàstica de Sant Benet. Així, el 812, el comte Odiló de Girona fundava el monestir de Sant Esteve de Banyoles sota la regla benedictina (30); el segon abat seria elegit «amb consentiment de l'arquebisbe Nebridi» (31), d'acord amb la imposició explícita dels preceptes carolíngis (32).

Josep M. SALRACH [I MARÈS], *El procés de feudalització (segles III-XII)* dins *Història de Catalunya*. Dirigida per Pierre VILAR, II, Barcelona, Edicions 62 1987, 132-135.

L'autor, en la línia de Ramon d'Abadal, recorda els esdeveniments d'aquell darrer decenni del segle VIII, en connexió, d'una banda, amb l'adopcionisme hispànic, i de l'altra, amb la progressiva integració dins l'imperi carolíngi. Considera que la *Disputatio cum sarraceno*, atribuïda a Feliu, fou un llibre que existí realment (!).

Rowan WILLIAMS, *Jesus Christus. III. Mittelalter*, dins «Theologische Realenzyklopädie», 16. *Idealismus - Jesus Christus IV*, Berlín, Walter de Gruyter 1987, 745-746.

Recorda les confrontacions amb els concilis, del 792 al 801 (!). La polèmica d'Alcuí contra ell girava entorn la idea de 'persona'.

Odilo ENGELS, *Felix, Bischof von Urgel*, dins «Lexikon des Mittelalters», IV. *Erzkanzler bis Hildensee*, Munic i Zuric, Artemis Verlag 1989, 342.

Després de definir-lo com a cap teològic de l'adopcionisme, recorda que entorn el 785 hauria saludat la doctrina d'Elipand com a mitjà de reintegrar en el cristianisme la població islamitzada del seu bisbat (!); i la confrontació amb els concilis i amb Alcuí, Paulí d'Aquileia i Lleó III, que subratllarien el perill d'aquella doctrina per a la teologia carolíngia. L'autenticitat del *Liber de variis quaestionibus* és discutida.

Leo SCHEFFCZYK, *Felix v. Urgel*, dins «Marienlexikon», II, *Chaldäer-Gréban*, St.Ottilien 1989, 459.

Seguint A. Hauck, el defineix «el darrer teòleg de l'Església antiga» i capdavanter de l'adopcionisme en l'època carolíngia. Empeltat en la teologia visigòtica i

particularment interessat en la Humanitat de Crist i en la seva acció salvífica, enfortí les idees d'Elipand entorn la doble filiació de Crist, que repercutia en minva de la Maternitat Divina. La seva doctrina és deduïble de les obres dels contraris, Alcuí, Paulí d'Aquileia i Agobard de Lió. Segons Alcuí, per a FelIU, Crist, en tant que home, només hauria estat ,Deus nuncupativus', posició pròxima al nestorianisme. FelIU no negava a Maria el títol de Mare de Déu, però tenia predilecció pel d',ancilla': «D'una serventa només en pot néixer un servent». Entenia les dues genealogies evangèliques de Jesús com a ,genealogia per adoptionem' i les relacionava amb la ,spiritualis generatio' del baptisme al Jordà. Maria hauria estat la mare del fill adoptiu, doctrina pròxima a la nestoriana dels dos subjectes. Paulí encara hauria estat més dur, assenyalant que la ,spiritualis generatio' afectava la impecància de Crist. Agobard hauria insistit: FelIU hauria atacada la personalitat única de Crist i reduïda la maternitat divina a una denominació externa. La controvèrsia conduí a subratllar el títol de ,Dei Genitrix Gloriosa' i es traduí en major devoció a la Maternitat Divina i a la Virginitat de Maria.

Cebrià BARAUT I OBIOLS, *Visigots i àrabs. El domini carolingi*, dins *Alt Urgell. Andorra* (Catalunya romànica, VI), Barcelona, Enciclopèdia Catalana 1992, 26.

Feliu ja hauria estat bisbe d'Urgell vers 781, bisbat que vers l'any 788 s'hauria alliberat de la dominació sarraïna, però fins a la fi del s. VIII fou greument pertorbat per l'heretgia adopcionista, «que negava la divinitat de Jesucrist com a home i el reduïa a fill adoptiu de Déu»; aquesta fou impugnada per Alcuí, Paulí d'Aquileia, Benet d'Aniana i Agobard de Lió, i condemnada pels sínodes de Frankfurt i d'Aquisgrà, d'on FelIU, deposat, fou confinat a Lió; el bisbat fou sotmès a la metròpoli de Narbona. En *El bisbat d'Urgell (segles IX-XIII)*, *ibid.*, 42, dona per cert que FelIU ja era bisbe d'Urgell el 781.

Knut SCHÄFERDIEK, *Felix, Bischof von Urgel*, dins «Lexikon für Theologie und Kirche»,³ III: *Dämon bis Fragmentenstreit*, Freiburg - Basel - Rom - Wien, Herder 1995, 1221-1222.

Feliu hauria estat el teòleg més important de l'adopcionisme hispànic; només se n'hauria conservat la retractació del 799, no els tractats, ni l'antiislàmic (!) ni els dos cristològics. Davant el sínode de Ratisbona i Adrià I a Roma, FelIU es retractà, però a la Seu hauria continuat de sotamà ensenyant l'adopcionisme i hauria escrit un tractat cristològic contra Alcuí, qui respongué amb el *Libellus adversus Felicis haeresim*, i Paulí d'Aquileia amb el *Contra Felicem*; nova retractació de FelIU davant el sínode d'Aquisgrà després d'una discussió amb Alcuí, qui hauria publicat el *Contra Felicem*. La reelaboració trobada entre els seus papers provocà l'*Adversus dogma Felicis* d'Agobard de Lió.

David GANZ, *Theology and the Organisation of Thought*, dins *The New Cambridge Medieval History*, II. C. 700-C. 900. Edited by Rosamond MCKITTERICK, Cambridge, University Press 1995, 758-785.

Sota el títol d'*Adoptionism*, les pàgines 762-766 resumeixen aquella controvèrsia, donant més importància a FelIU que a Elipand de Toledo. Recordada la trajectòria d'aquell darrer decenni del segle VIII amb els concilis de Regensburg, Frankfurt i Aachen, l'autor resumeix les principals raons i contraraons tant entre FelIU i Alcuí (Crist és o no és ,Deus nuncupativus?'), com entre FelIU i Paulí d'Aquileia (Crist no fou ,homo purus', sí ,homo verus'); i, pòstumes, amb Agobard de Lió: les realitats més humanes de Jesús, com sofrir, ésser crucificat i morir, són

naturalment atribuïbles a Déu? El mateix Agobard confirmava que Feliu seguia tenint adeptes.

Wolf-Dieter HAUSCHILD, *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte*. Band I. *Alte Kirche und Mittelalter*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus 1995, 254-255.

Concentrat resum dels esdeveniments, començant per la lluita d'Elipand contra els rigoristes i alhora modalistes de Migètius, seguint per la intervenció de Feliu d'Urgell i per la seva successiva presència davant els sínodes de Regensburg 792 i Aachen 799. El 786, el papa Adrià I s'hauria manifestat contra el 'Nestorianisme' de Feliu i d'Elipand. Després haurien intervingut els teòlegs francs.⁵³

Giulio D'ONOFRIO, *Le origini del medioevo teologico*. I. *Rinascere della Christianitas*; II. *La teologia carolingia*, dins *Storia della teologia nel Medioevo*. I. *I principi*. Direzione di Giulio D'ONOFRIO, Casale Monferrato, Edizioni Piemme 1996, 85-86, 125, 131, 145.

Feliu d'Urgell, protegit d'Elipand de Toledo, reanimava l'església mossàrab amb la seva predicació, en la qual resuscitaven posicions moderades de tipus adopcionista (Crist home només pot ésser considerat Fill de Déu [prerrogativa exclusiva del Verb] a títol d'adopció), a fi de poder-se enfrontar amb el monoteisme sarraí i jueu, per culpa de l'aïllament en relació a Roma (85-86). En la polèmica, Alcuí hauria vençut Feliu per mitjà d'una dialèctica dialògica de tipus racional (125); Paulí d'Aquileia, en canvi, malfiat dels conceptes dialèctics, hauria insistit a aprofundir en les fórmules dogmàtiques tradicionals (131); Agobard de Lió, en la seva crítica a la 'cedula' pòstuma, ha d'ésser considerat un dels exponents «di una concezione statica della conoscenza teologica» (145).

A tall de conclusió

I. Almenys durant aquest mig segle no s'ha donat, com en d'altres casos, el feliç esdeveniment d'haver estat trobat i identificat algun escrit de Feliu d'Urgell, fins ara desconegut. No sols no se n'ha trobat cap de nou, sinó que la hipotètica *Disputatio Felicis cum saraceno*, no passa d'ésser una pregunta, que en un determinat moment sorgí en la cort de Carlemany, a la qual cap raó objectiva i decisiva no justifica de donar resposta afirmativa ni tan sols al fet de si realment existí i, en cas d'haver existit, de si fou escrita per Feliu d'Urgell. D'altra banda, l'intent de José Madoz d'atribuir-li el *Liber de variis quaestionibus* no sembla que hagi superat la crítica d'Àngel Custodio Vega; aquella discussió, però, sí que ha fet conèixer un dels llibres utilitzats i àdhuc copiats per Feliu d'Urgell, i doncs, una font dels seus escrits en la controvèrsia adopcionista.

La constatació a la qual ens acabem de referir té considerable importància, car, tant com la possible derivació de la doctrina de Feliu d'Urgell d'una voluntat aco-

53. Una certa història de la teologia ha acabat silenciant els problemes centrals de doctrina dels anys de Carlemany, com és ara la *Storia della teologia*. I. *Dalle origini a Bernardo di Chiaravalle*, a cura di Enrico dal COVOLO, Roma - Bolonya, Edizioni Dehoniane 1995, 472-473, 472-473, on, a demostració que Alcuí «scrissse pure alcuni libri di teologia», l'autor cita en nota l'edició BLUMENSHINE del *Liber Alcuini contra haeresim Felicis* (473, nota 72). I Bernard SESBOÛÉ, *Le Dieu du Salut. La tradition, la règle de foi et les Symboles. L'économie du salut. Le développement des dogmes trinitaire et christologique* (Histoire des dogmes, 1), [Tournai], Desclée 1994, 470, arriba a la desfiguració: «...les adoptianistes espagnols, pour lesquels le Christ est un homme uni per la grâce au Verbe...».

modatícia envers les doctrines alcoràniques no sembla passar d'una hipòtesi, qui sap si objectivament no documentada, la dependència d'un llibre anterior a la irrupció sarraïna és certa. Ací hi hauria un punt a esbrinar: quina és la relació entre la doctrina del *Liber...* i la de les definicions del concili de Calcedònia?

II. L'observació feta a començament de segle per Albert Hauck, segons la qual el nucli bàsic de la doctrina de Felíu d'Urgell no hauria estat l'adopcionisme, sinó la con-naturalitat entre Jesús-cap i els cristians, membres seus, sembla haver rebut nova força del recent estudi de John C. Cavadini, que ha subratllat la incapacitat d'Alcuí a veure el problema des de la seva perspectiva d'«economia salutis» i d'haver-se entestat a veure'l només en el pla metafísic de la persona, àdhuc prescindint d'allò que l'única filiació en l'única persona podia representar per a cada una de les dues naturaleses de Crist, particularment per a la humana.

De més a més, el recent article de Patrick GRAY, *Neuchalcedonismus*, dins la «Theologische Realenzyklopädie», XXIV (1994), 289-296, segons el qual d'acord amb el neo-calcedonisme «mann könne nur dann völlig orthodox sein, wenn man beides sage: dass Christus in zwei Naturen existiert, als auch, dass es eine fleischgewordene Natur des Wortes Gottes gibt» (289), permet i potser obliga a preguntar-se si no era aquesta la teologia d'Alcuí, en el qual cas qui sap si hauria fet passar com a exigència de fe allò que potser només era (i seguiria essent) una explicació teològica.

Des d'un punt de vista teològic, tot i que sigui proposada com a vàlida tant per a Elipand com per a Felíu, la definició doctrinal de la doctrina adopcionista donada pel P. Bartomeu M. Xiberta ha d'ésser tinguda en compte, ni que fos pel fet de venir d'un autèntic mestre i, de més a més, especialista en doctrina cristològica.

III. Les altres principals aportacions, entre les quals no cal oblidar les de Ramon d'Abadal i de Vinyals, de Wilhelm Heil i de Donald A. Bullough, han incidit en el tema de forma col·lateral: d'Abadal assenyalant la interrelació de la crisi doctrinal protagonitzada dins l'Imperi carolingi per Felíu d'Urgell i la nova trajectòria de la Marca Hispànica, que només al cap d'un segle desembocaria en la configuració particular i en la independència almenys fàctica de Catalunya; Heil, incidint en Felíu a través d'Alcuí de Iork, la contraposició doctrinal del qual és ara fortament qüestionada en dos punts: a) si realment fou encertat en la seva comprensió del pensament de Felíu d'Urgell; i b) en si la seva contra-doctrina no fou esbiaixada en relació a les mateixes bases bíbliques i patristiques. En aquest sentit, és important la indicació de Bernhard Bischoff, assenyalant en l'actual manuscrit de París, Bibliothèque Nationale, lat. 1572, la font principal de les formulacions d'Alcuí, formulacions clarament decantades vers el concili d'Efès, i potser no prou contrapesades amb les formulacions de Calcedònia. En aquest punt, sembla indispensable de tenir en compte l'estudi de Jesús Solano en un dels volums alemanys dedicats al Concili de Calcedònia.

IV. No sembla que existeixi cap estudi seriós del pensament de Felíu en ell mateix, ni que sigui limitat a allò que permeten de saber les seves confessions de fe o els extrems integrats per Alcuí i per Agobard de Lió en les respectives obres polèmiques.

No cal dir que no sembla existir cap intent de reconstruir la figura mateixa de Felíu d'Urgell: reconegut per tothom com a persona intil·lable, a partir d'ací les versions dels autors es contraposen, car alguns l'acusen de voluble i no s'estan d'a-

plicar-li qualificatius ben desqualificadors: com també, mentre alguns exalcen la seva vàlua teològica, d'altres el converteixen en ajudant d'Elipand de Toledo.

En aquest context, sembla que cal fixar-se, i si poguéssim ésser, esbrinar un detall: el punt definitiu en la confrontació del Sínode d'Aquisgrà fou realment el text de Ciril reportat pel biògraf d'Alcuí (vegeu la nota 36) i, en la suposició que les coses haguessin anat d'aquella manera, quin seria el significat de la resposta de Feliu?

V. El tema de la imposició de les noves formes d'ortodòxia eixida del concili d'Aachen-Aquisgrà en les terres del bisbat d'Urgell i més en general en les de la Marca Hispànica i de la Gòtia, és pràcticament inèdit (les pàgines que li han dedicat Élie Griffe i Elisabeth Magnou-Nortier es limiten a donar alguna dada sobre algun aspecte), però possiblement d'enorme transcendència en ell mateix i per a entendre la mateixa gestació de Catalunya i de moltes de les seves manifestacions culturals. En l'apèndix dedicat a les làmines del *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segles IX-X*, Vic 1996, Miquel dels S. Gros recorda que els primers documents són «escrits encara amb una minúscula visigòtica de tipus força rural. Aquesta, progressivament carolinitzada, perdurarà en algunes parròquies fins a l'any 990... En canvi, a la catedral de Vic, reorganitzada per l'arxiprest narbonès Gotmar a partir de l'any 881, s'usà la minúscula carolina des del començament...» (681). Era l'escriptura un d'entre tants punts en què encara s'imposava l'ortodòxia del regne o de l'imperi franc vuitanta anys després del sínode d'Aachen?

Gairebé al darrer moment, aquella hipòtesi d'Elisabeth Magnou-Nortier, segons la qual Carlemany hauria prescindit de la línia jeràrquica normal (bisbes, sínodes diocesans i metropolitans) i s'hauria valgut de persones de la seva confiança, normalment monjos, es veu reafirmada per un estudi que, si esmenta el problema adopcionista, és només en relació a una persona determinada; l'estudi és el de Rudolf POKORNY, *Eine Brief-Instruktion aus dem Hof-kreis Karls des Grossen an einen geistlichen Missus*, dins «Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters», 52 (1996), 57-83, que estudia i publica un text, dissortadament fragmentari, conservat a Barcelona, Biblioteca de la Universitat, ms. 228, ff. 5v-6v (80-83), pel qual coneixem part d'un examen, al qual un 'missus' carolingi podia sotmetre tant canonges com monjos; en el fragment textual conservat no hi ha cap ressò directe d'adopcionisme. L'encarregat de l'examen-enquesta no era cap bisbe, sinó un dignatari [vestra paternitas' = {abat?}], el qual havia d'actuar per ordre d'«eine Person aus dem engeren Hofkreis eines karolingischen Herrschers» (64) i en temps de Carlemany (67) i més en concret dels anys 802-803 (80). Aquest dignatari del cercle més personal de l'emperador, com un 'secundus a rege' hauria pogut ésser aquell Angilbert de Saint-Riquier, que ja conduí Feliu a Roma des de Regensburg - Ratisbona el 792 (73 i nota 71). Sobre la relació de Carlemany i Alcuí amb els bisbes, hom pot veure Heinz HÜRTE, *Alcuin und der Episkopat im Reiche Karls des Grossen*, dins «Historisches Jahrbuch», 82 (1963), 22-49.

Una bona confirmació és donada pels nombrosos estudis entorn la persona de Benet d'Aniana, capdavanter d'aquella lluita, que es limiten a presentar l'impacte del seu monasticisme; hom en pot veure una mostra en els dos articles de Réginald GRÉGOIRE, *Benedetto di Aniane nella riforma monastica carolingia*, dins «Studi medievali. Serie terza», XXVI (1985), 573-610, on hi ha una referència pelada a la seva activitat contra Feliu d'Urgell (575) i en part d'una nota, indicació dels textos corresponents de Benet (581, nota 30); i *Il monachesimo carolingio dopo Benedetto*

d'Aniane (+821), dins «*Studia Monastica*», XXIV (1982), 349-388. Per als temps anteriors, hom ha de tenir presents els estudis de Josef SEMMLER, *Die Beschlüsse des Aachener Konzils im Jahre 815*, dins «*Zeitschrift für Kirchengeschichte*», 74 (1963), 15-82; article resumit pel mateix autor en *Karl der Grosse und das Fränkische Mönchtum*, dins *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*, II. *Das geistige Leben*, herausgegeben von Bernhard BISCHOFF, Düsseldorf, L. Schwann 1965, 255-289, reproduït dins *Mönchtum und Gesellschaft im Frühmittelalter*, herausgegeben von Friedrich PRINZ (Wege der Forschung, Band CCCXII), Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1976, 204-264, en particular 212-214; també en *Reichsidee und kirchliche Gesetzgebung*, dins «*Zeitschrift für Kirchengeschichte*», 71 (1960).

VI. No cal dir que un estudi complet de l'actuació de FelIU d'Urgell en el darrer decenni del segle VIII no hauria de prescindir de col·locar-la en el marc de la política personal de Carlemany; aquest és un tema farcit de bibliografia; només com a mostra faré referència a la síntesi de Percy Ernst SCHRAMM, *Karl der Grosse. Denkart und Grundauffassungen - Die von ihm bewirkte Correctio* („Renaissance”), dins «*Historische Zeitschrift*», 198 (1964), 306-345, on, p. e., trobem indicació dels conceptes o valors carolingis bàsics de rectitud (Richtigkeit), i ordre (Ordnung), presidits pel de veritat (Wahrheit) (339). En temps anteriors, se n'havia ocupat F. L. GANSHOF, *Le programme de gouvernement impérial de Charlemagne*, dins *Renovatio Imperii*. Atti della Giornata Internazionale di studio per il millenario (Ravenna, 4-5 novembre 1961), Faenza, Filli Lega 1963, 63-96; ell mateix aplicà aquesta temàtica al Sínode de Frankfurt en les seves *Observations sur le Synode de Francfort de 794*, dins «*Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer Universitatis Catholicae in oppido Lovaniensi iam annos XXV professoris*», Luvaina i Brussel·les, Bibliothèque de l'Université - "Le Pennon" 1946, 306-318; Carlemany presidí efectivament l'assemblea dels bisbes. En *Capitular* promulgat per ell al final del Sínode toca cinc punts, inspirats en les idees de regularitat, d'ordre i d'estabilitat (312); també en l'afer de l'adopcionisme Carlemany actuà talment com a cap de l'església franca o de tot l'Occident (317) i és possible que, recordant aquesta experiència, alguns pensessin a proclamar-lo emperador.

Les anteriors indicacions són vàlides en la mesura en què una part de Catalunya estava essent integrada dins un dels regnes carolingis, el d'Aquitània, i era objecte d'atacs i de contra-atacs, d'intents i de ràtzies d'uns i d'altres; hom pot veure sobre aquells esdeveniments les pàgines de Jacques FLACH, *Marche d'Espagne*, dins «*Estudis Universitaris Catalans*», XVI (1931), 1-57; i les de Philippe WOLFF, *L'Aquitaine et ses marges*, dins *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*. I. *Persönlichkeit und Geschichte* herausgegeben von Helmut BEUMANN, Düsseldorf, L. Schwann 1965, 269-306, una secció del qual és dedicada a *La libération de la Vieille Catalogne* (278-282).

També és sabut que els textos, en els quals es plasmen i es concreten els ideals de la política carolíngia són els capitulars, sobre els quals hom pot veure el recent llibre de Hubert MORDEK, *Bibliotheca capitularium regum Francorum manuscripta. Überlieferung und Traditionszusammenhang der fränkischen Herrschererlasse* (Monumenta Germaniae Historica. Hilfsmittel, 15), Munic, Monumenta Germaniae Historica 1995, en les pàgines 1082-1083 del qual consten els *Capitularia Caroli regis* contemporanis de la crisi relacionada amb FelIU d'Urgell,

des de l'*Admonitio generalis* del 789 fins al *Capitulare de villis*, de final de segle, on són indicats tant els fons manuscrits que els han conservat com les respectives edicions.

Roma, febrer del 1997

*ADDENDA:

Rowan WILLIAMS, *Jesus Christus. III. Mittelalter*, dins *Theologische Realenzyklopädie. XVI. Idealismus-Jesus Christus IV*, Berlín, Walter de Gruyter 1987, 746.

Ja en la primera etapa de la discussió entre Elipand i Beatus, Adrià I havia rebutjat la fórmula 'Filius Dei adoptivus'. Introduït en la polèmica, Feliu hauria insistit que la humanitat de Crist no és resultat de generació natural de Déu Pare, ni, doncs, divina per naturalesa: no li mancava base bíblica i la paraula 'adopció' es trobava en la litúrgia visigòtica. Regensburg 792 reafirmà el refús al 'Filius Dei adoptivus' i Alcuí insistia que la filiació venia donada per la unitat de persona de Crist i, doncs, era la de la persona del Verb, de forma que podia comparar-se a la relació de filiació en el cos i l'ànima d'un home; la humanitat de Crist no és 'extrínseca o aliena' a la Persona del Fill eternal, encara que les formes d'expressió puguin ésser poc precises.

Jeanne E. MC WILLIAM, *The Context of Spanish Adoptionism: A Review*, dins *Conversion and Continuity. Indigenous Christian Communities in Islamic Lands. Eight to Eighteenth Centuries*. Ed. by Michael GERVERS and Ramzi Jibrán BIKHAZI (papers in Medieval Studies, 9). Toronto, Pontifical Institute of Medieval Studies 1990, 75-88.

L'autor(a) estableix dues tesis: des d'un punt de vista teològic no és vàlida l'afirmació d'una influència musulmana; en canvi, el domini musulmà de la Península Ibèrica hauria repercutit de forma considerable ('significantly') en la reacció, sobretot franca, i també en la romana (76-77). L'Església Visigòtica, absolutament fidel als quatre primers concilis, no considerava acceptable el 'teopasquisme' del Segon Concili de Constantinoble (77-80). Aquell món mental visigòtic fou objecte d'intervenció disciplinària conjunta de Carlemany i d'Adrià I entorn el 780, i així un problema doctrinal es barrejà amb implicacions polítiques, vehiculadores de posicions elaborades a Anglaterra, com per exemple, la introducció de la litúrgia romana o el reconeixement de la missió del rei en l'Església (81-82), ja manifestades el 780 en donar a Ègila la missió «to Romanize the Mozarabic Church» (82-83). Però els objectius disciplinars es trobaren submergits en problemes teològics posats per Elipand de Toledo i Feliu d'Urgell, aquest ja súbdit de Carlemany. L'anàlisi dels documents del concili de Frankfurt confirmaria que una temàtica cristològica «was exploited in the interests of Frankish political and Roman ecclesiastical hegemony» (84). Es fa difícil de dubtar que el context de l'adopcionisme hispànic fou més polític que doctrinal (86). Hi ha bibliografia (86-88).

Donald A. BULLOUGH, *Reminiscence and Reality. Text, Translation and Testimony of an Alcuin Letter*, dins «The Journal of Medieval Latin», 5 (1995), 174-201.

L'autor recorda la base crítica del text (St. Gall, Stiftsbibliothek, Ms. 271; i Londres, British Library, MS Royal 8 E. XV), considera que aquella lletra d'Alcuí [la CCII: cf. 445] seria del febrer o de començament de març 799 (177) i que amb ella Alcuí hauria agraït l'aprovació reial de la primera redacció dels *Adversus Felicem Urgellitanum libri VII*, a la qual, però, no haurien estat introduïdes les observacions marginals de Carlemany (181). Quant a la *Disputatio cum sarraceno*, l'autor no segueix Cavadini a considerar-la existent i famosa (182, nota 32). A diferència de la hipotètica de Feliu d'Urgell, Alcuí recorda que trenta anys abans, a Pavia, hom parlava d'una discussió de mestre Pere, professor de gramàtica de la cort reial, amb un sarraí, que hauria estat escrita i que Bullough creu haver identificat amb un *Liber de diversis quaestiunculis...*, ara a Brussel·les, Bibliothèque Royale, MS. II 2572 (193).